

11.10.09
J. ŠASKOLSKI

**ENE RAHVA
AJALOLISED SIDEMED
BALTIMAADE
RAHVASTEKA**

J. ŠASKOLSKI

Vene rahva ajaloolised sidemed
Baltimaade rahvastega
IX — XVII s.

RK „POLIITILINE KIRJANDUS“. TALLINN, 1946

III peatükk on kirjutatud ühiselt N. Kazakovaga.

12054

A-16019

I. VENEMAA JA BALTIMAAD IX—XI SAJANDIL

Baltimaade rahvaste ajalooline saatuse on iidsest ajast tihedasti seotud suure vene rahva saatusega. Vene rahva ja balti rahvaste maa-alade vahel polnud mingisuguseid tõsiseid looduslikke piire ja need rahvad olid Ida-Euroopa maa-alal üksteisele lähimateks naabriteks.

Eesti ja Läti maa-alal, mis on Ida-Euroopa lagendiku mereäärseks piirimaaks, oli suur tähtsus vene riiklusele selle algusest peale: üle nende maade viisid tähtsad kaubateed Balti merre ja Lääne-Euroopasse. Lähedase naabruse ja Baltimaade kaudu toimuva kaubanduse tõttu tekkis varakult poliitilisi ja kultuurilisi sidemeid, mis tõmbasid Baltimaade rahvad vene riikluse koosseisu ja rajasid aluse kolme rahva ajaloolisele sõprusele, mis hoolimata rasketest katsumustest pole katkenud tänapäevani. Sakslaste sissetung püüdis kolmel korral Baltimaid Venemaast ära kiskuda (XIII sajand, 1918. aasta ja 1941. aasta), kuid võitlus sakslaste vastu, vastupidi, kõvendas sõpruse sidemeid, mis ühendavad vene ja Baltimaade rahvaid.

Vene, eesti ja läti rahvas alustasid üheskoos oma ajaloolist teekonda tuhat aastat tagasi.

Ida-Baltikumi asustas ammust ajast rida üksikuid hõime, kes olid nüüdisaegsete Balti rahvaste esivanemad. Baltikumi lõunaosas, praeguse Läti NSV maa-alal elasid piki Väina jõge IX—XII sajandil leedu-läti ehk „balti“ keelkonna hõimud: latgallid, semgallid ja seelid.¹ Baltikumi põhja- ja lääneosas elasid

¹ Latgalle, semgalle ja seele nimetati ka ühise nimega lettideks ehk lätlasteks. Mõnikord nimetati lettideks ainult latgalle.

soome-ugri keelkonna hõimud. Need olid eestlased ja liivlased (rannaribal piki Riia lahte); samasse hõimugruppi kuulusid nähtavasti ka kurelased praeguse Läti maa-alade edelaosas. Latgallide, semgallide, seelide, kurelaste ja liivlaste segunemisel tekkis hiljem praegune läti rahvas; üksikud eestlaste hõimud panid aluse eesti rahvale. Ida-Baltikum kandis keskajal Liivimaa nime liivlaste järgi, kellega Lääne-Euroopa rahvad tutvusid varem kui teiste hõimudega.

Idas puutusid Baltikumi piiridega kokku idaslaavi hõimude — ilmeni (Novgorodi) slaavlaste ja krivitšite maad¹; krivitšid olid läti hõimude ja ilmeni-slaavlased eestlaste naabriteks.

Nii ennerevolutsiooniaegne vene kui ka Lääne-Euroopa ajalooteadus arvas tavaliselt, et slaavlased ja Baltimaade hõimud tulid võrdlemisi hiljuti maadele, mida nad IX sajandil asustasid. Arvati, et idaslaavlased ei asunud Väina ülemjooksule ja Ilmjärve basseini mitte varem kui VII—VIII sajandil m. a. j., samuti arvati, et eestlased ei tulnud Eestisse ja asunud siia elama mitte varem kui VI—VIII sajandil m. a. j.

Kuid need teooriad, mis pidasid idaslaavlaste tulnuiks nende arvatavalt muistselt kodumaalt kusagilt Kesk-Aasia sügavuses ja eestlaste tulnuiks Ida-Euroopa tühjast põhjaosast, ei leia tunnustust nüüdisaegse teaduse poolt. Vene arheoloogide uurimustega nõukogude võimu aastail on tehtud täpselt kindlaks, et idaslaavlaste põhilistel maa-aladel kiviajast kuni vana Vene riigi rajamiseni (vähemasti 3000 aasta vältel) on elanud üks ja sama rahvastik. Aja jooksul edenes see rahvastik oma arenemises, ta välimus, majapidamine, kultuur ja keel muutus, kuid ta elas pidevalt ühel ja samal territooriumil. Selle rahvastiku palju sajandeid kestnud majanduse, ühiskondlike suhete ja vaimse kultuuri arenemisprotsessi tulemusena kujunesid meie ajastu I aastatuhande keskpaiku Dnepri, Väina ja Ilmjärve basseinis ilmeni-slaavlaste suguharud. Väina ja Dnepri ülemjooksul kujunes juba VI—VII sajandil välja krivitšite hõim ja Ilmjärve basseinis ilmeni-slaavlaste hõim.

Ka nüüdisaegsed balti teadlased on jõudnud analoogilistele järeldustele. Eesti ja Läti arheoloogia andmeil on eestlaste, liivlaste ja lätlaste hõimud Baltikumi veel vanema elanik-

¹ Ilmeni-slaavlaste, krivitšite, vjatitšite ja teiste idaslaavi hõimude ühtesulamine moodustas X—XI sajandil vene rahva.

konna järeltulijad, kes on sel maa-alal elanud vähemasti I aastatuhande keskpaigast peale e. m. a.

Seega on idaslaavi ja balti hõimud, vene ja balti rahvaste esivanemad, iidsest ajast elanud otseses naabruses üksteisega. On täiesti arusaadav, et juba ainuüksi palju sajandeid kestnud territoriaalne lähedus pidi juba üsna varases arenemisstaadiumis põhjustama pidevaid kokkupuuteid Baltimaade hõimude ja nende idanaabrite vahel. Esialgu piirdusid need kokkupuuted käsitöö ja jahisaaduste vahetamisega, kallaletungide ja kokkupõrgetega ning mõnikord ühinemisega võitluseks ühiste vaenlaste vastu.

Juba I aastatuhande esimesel poolel m. a. j. hakkab ilmnema Baltimaade soodus geograafiline asend, ühendas ju see maa suurt Ida-Euroopa lagendikku Balti merega. Juba meie ajaarvamise esimestel sajanditel hakkavad kujunema veekaubateed, mis kulgevad mererannast Ida-Euroopa sisemaale ning etendama tähtsat osa keskajal: tee piki Väina jõge ja tee piki Emajõe üle Võrtsjärve, Peipsi ja Pihkva järve hiljem rajatud Pihkvast mööda Ilmjärve.

Eestlaste esivanemad tundsid teed Emajõe vanast suudmest Ilmjärve juba meie ajaarvamise algul; sellest annavad tunnistust rooma müntide leiud Emajõe ääres ja mitu tolleaegset tüübilist eestlaste kalmu, mis on leitud lõuna pool Ilmjärve Staraja Russa linna läheduses. Eesti arheoloogide andmeil on meie ajaarvamise esimestel sajanditel märgata ka Baltimaade esimesi kokkupuuteid Kesk-Dneprimaadega, mis olid tol ajal idaslaavlaste kujunemise põhikoldeks. Neist kokkupuuteist annavad tunnistust reas eesti kalmudes leitud emailiga pandlad, mida tollal valmistati Kesk-Dneprimaal.

Baltimaade ja nende idanaabrite varajastest kokkupuutumistest annavad tunnistust sõnad, mis läti ja eesti keeles tähendavad Venemaad ja venelasi. Sõna „venelane“ on läti keeles „krewu“, sõna „Venemaa“ on „Krewija“ ja „Krewu zeme“. „Krewu“ — see on vastavalt läti keele hääldamisele muudetud „krivits“. „Krewu zeme“ on sõna-sõnalises tõlkes „krivitsite maa“. Kui lätlaste muistsed naabrid — krivitsite hõim — liitusid teiste idaslaavi hõimudega ühtseks vene rahvaks, kanti see nimi, millega lätlased nimetasid varem naaberhõimu, üle kogu rahvale.

Sõna „vene“ päritolu, millega eestlased nimetavad venelasi, ulatub veelgi kaugemale läbi sajandite. Sõna „vene“ tuleneb

sõnast „venet“, „vend“, — slaavi hõimude iidsest üldnimetusest, mida tarvitati meie ajaarvamise I aastatuhande esimesel poolel ja keskpaiku, kui Kesk- ja Ida-Euroopa elanikud olid muutumas slaavlasteks, kuid üksikud slaavi hõimud olid alles välja kujunemas ega omanud selgelt tõmmatud eristavaid jooni.

Juba tol kaugel ajastul hõlmavad hõimude-vahelised suhted ka kultuuriala. Algelise kaubanduse (vahetuse) abil, samuti vangide võtmise tagajärjel vastastikuste kallaletungide puhul tutvusid balti hõimud oma idanaabrite majanduse ja materiaalse kultuuriga. Hiljem aitavad ajaloolise arenemise tingimused kaasa tihedamate sidemete tekkimisele eesti, läti ja idaslaavi hõimude vahel.

IX—X sajandil toimuvad Ida-Euroopa maa-alal tohutu suured edusammud majanduse ja sotsiaalsete suhete arenemise alal. Põllutöö — idaslaavlaste peamine tegevusala — tõuseb kõrgemale tasemele; Dneprimaalt levib kõigisse idaslaavi maadesse uus tööriist — ader — ja ühes sellega ka kündmine.¹ Idaslaavlaste algeline kogukondlik kord laguneb. Kerkib esile suur kiht inimesi (suguharujuhte ja -vanemaid), kes on kogunud enda kätte rikkusi ja püüavad haarata võimu oma kaashõimlaste üle.

Rikkuste kuhjumist slaavi hõimude ülemkihi kätte soodustas Ida-Euroopa maa-ala läbivate veeteede kaudu toimuv elav kaubandus. IX sajandil tekkisid kaubandussuhted Skandinaavia ja Araabia vahel, mis saavutasid haripunkti X sajandil. Teekond Skandinaaviast oma siidi, metall-ehete ja kunsti-päraselt viimistletud relvade poolest kuulsatesse araabia idamaadesse kulges Soome lahe, Neeva, Volhovi ja Msta jõe ning edasi Volga ja Kaspia mere kaudu. Samal IX sajandil (aga veidi hiljem) tekib Skandinaavia kaubandus Bütsantsiga, tolleaegse maailma kaubanduskeskuse Konstantinoopoliga; rajatakse „Suur veetee varjaagide juurest kreeklaste juurde“ — Skandinaaviast Soome lahe, Neeva, Volhovi, Ilmjärve, Lovati jõe, Väina ülemjooksu ja Dnepri kaudu Musta merre. Mõlemad teed puudutasid ka balti hõimude territooriumi: kaubalaevad liikusid mööda Soome lahte piki Eesti põhjarannikut, peale selle teekonnal „varjaagide juurest kreeklaste

¹ See asendas põllupidamise algelisema kuju, kus põhiliseks põllutööriistaks oli kõblas ja maaharimine toimus käsitsi.

juurde" oli veel haru, mis viis lühemat teed pidi Riia lahe ja Väina jõe kaudu (s. o. läbi liivlaste ja lätlaste maade) otse Dneprisse.

Nagu idaslaavlased, nii tõmmatakse ka balti hõimud nende maa-alast läbikulgevasse kaubandusse. Balti ja vene hõimude suhtlemine muutub märksa tihedamaks ja intensiivsemaks. IX sajandil tekib kõrgel kingul otse põliste idaslaavi, läti ja eesti maade piiril Irboska linnus (Izborsk) Põhja-Venemaa ja Balti-maade hõimude läbikäimise keskusena. Selle linnuse geograafiline asend vanal kaubateel Ilmjärvest Pihkva järve mööda Võrtsjärve ja Emajõe kaudu Balti merre vene ja balti hõimude piiril tõendab hõimude-vahelise läbikäimise intensiivsust, mis ei hõlmanud enam nähtavasti ainult kaubandusala, vaid tõi varsti kaasa ka poliitiliste suhete loomise¹.

Majanduselu ja ühiskondlike suhete arenemine ning rikkuste koondumine ülemkihi kätte lõi eeldused idaslaavi hõimude ühinemiseks ja Vana-Vene riigi loomiseks.

Idaslaavi hõimude ühinemist IX sajandil kiirendas väline oht — varjaagide (skandinaavlaste) malevate lakkamatud kallaletungid, kes laastasid ja riisusid põhja-vene ja eesti maad. Võitlus ühise vaenlase vastu aitas kaasa venelaste ja eestlaste veelgi tihedamale lähenemisele.

Kõigi Ida-Euroopa rahvaste algajaloo tähtsaima allika — vene algkroonika — esimestel lehekülgedel on kuulsaks saanud jutustus „varjaagide kutsumisest“. Palju selles jutustuses on võetud tõsise kriitika alla, kuid jutustuse põhinemine tõsioludele on väljaspool kahtlust. Jutustuses kirjeldatud sündmused on mitte ainult vene riikluse ajaloo algmomenidiks, vaid ka eesti rahva poliitilise ajaloo esimesteks usaldusväärseteks faktideks.

Esitame sündmustekäigu nii, nagu see kujuneb viimaste uurimuste valguses.

IX sajandi keskpaiku skandinaavlaste — „varjaagide“ — salgad, kes teostasid lakkamatult kallaletunge põhja-vene ja balti maa-aladele, alistasid ajutiselt põhja-vene hõimud ja tšuudid (nii nimetati Muinas-Venes eestlasi) ning sundisid neid maksu maksma. Raevunud varjaagide vägivalda üle tõusid

¹ Veidi hiljem, X sajandi algul, tekib Irboskast veidi ida pool Pihkva järve lõunapoolse tipu juurde sama vana kaubatee äärde Pihkva linn esialgu samuti põhja-vene hõimude kaubandusliku läbikäimise keskusena eesti, läti ja liivi maaga.

põhja-vene hõimud ja eestlased üles, sõlmisid omavahel liidu ja kihutasid varjaagid mere taha tagasi. Seega oli esimeseks algkroonikas jutustatud sündmuseks vene ja eesti rahva ajaloos ühine võitlus välismaiste anastajate vastu oma maa vabaduse eest.

Ent kuigi varjaagid olid minema kihutatud, lasus varjaagide kallaletungi oht endiselt maa kohal. Vene hõimud ja eestlased otsustasid kasutada varjaage endid kaitseks varjaagide kallaletungide vastu. Selleks kutsusid nad endi juurde teenistusse varjaage Rjuriku ja tema vendadega eesotsas. Varjaagid ei olnud vene riikluse rajajad, nad olid vaid põhja-vene hõimude maid kaitsvaks palgaliseks sõjaliseks jõuks. Vene hõimude ühendamine ei toimunud mitte varjaagide poolt, vaid võitluses nende vastu.

Iseloomustav on, et vanim kroonikakirjutaja ei maini Novgorodit (mis tekkis nähtavasti 50—100 aastat hiljem) ega osuta, kuhu linna Rjurik asus elama, see-eest aga mainib Irboskat, kuhu asus elama Rjuriku vend Truvor. Nähtavasti oli Irboska väga tähtis poliitiline keskus, sest just siia koondusid vene hõimude sidemed eesti hõimudega, kes kroonika järgi otsustades etendasid olulist osa põhja-vene suguharude liidus.

IX sajandi lõpul toimub põhja- ja lõuna-vene hõimude ühinemine — Muinas-Vene riigi rajamine. Kroonika järgi vürst Oleg, põhjahõimude liidu pea, läheb suure põhja-vene hõimudest koosneva sõjaväega, millest ka eestlased osa võtsid, aastal 882 piki suurt veeteed „varjaagide juurest kreeklaste juurde“, sõidab mööda Dneprit Kiievi alla, vallutab selle ja alistab lõuna-vene hõimud oma võimule. Teostanud tähtsaimate vene hõimude ühendamise, rajavad sellega Oleg ja ta sõjavägi esimese vene riigi, panevad aluse vene riiklusele, mis sellest ajast alates püsib lakkamatult tuhande aasta jooksul kuni meie ajani. Ja meil on eriti väärtuslik konstateerida, et Vana-Vene riigi loomisest on kõrvu vene rahvaga osa võtnud ka eesti rahvas.

Varsti pärast neid sündmusi võtab Oleg a. 907 ette suurejoonelise sõjakäigu Bütsantsi impeeriumi pealinna, tolleaegse maailma suurima linna — Konstantinoopoli — vastu. Sõjakäigust osavõtmiseks koguti kõigist Olegile alluvaist hõimudest tolle aja kohta tohutu suur sõjavägi, mis ulatus 88 000 sõdurini. Ka suur eestlaste väeosa käis selle sõjaväe koosseisus Kons-

tantinoopoli müüride all. Eesti sõdurid andsid oma osa Olegi sõjaväe võidule Bütsantsi uhke pealinna üle.

Hiljem, X sajandil, muutub venelaste ja eestlaste suhete iseloom. Venemaal kujuneb klassiühiskond, maa arenemine hakkab toimuma kiiremas tempos, Kiievi vürstide ja valitseva klassi võim alluvate maade üle tugevneb. Liitlassuhted venelaste ja eestlaste vahel asenduvad sõltuvussuhetega.

Nõrgemad ja killustunud liivi ja läti hõimud ei võtnud nii aktiivselt osa Venemaa poliitilisest elust. See on seletatav sellega, et nendega naabruses olev Polotski krivitšite hõim ei kuulunud Kiievi riigi koosseisu Olegi ja tema järeltulijate ajal (X sajandi lõpuni).

X sajandi algul tekkis krivitšite hõimu maa-alal äärmiselt soodsas geograafilises punktis suure veetee „varjaagide juurest kreeklaste juurde“ ja piki Väina jõge viiva veetee ristlemiskohas Polotski linn, mis kujunes edaspidi Põhja-Venemaa tähtsaks kaubanduslikuks keskuseks ja iseseisva vürstiriigi keskuseks. Polotski kaudu mööda Väinat toimuv kaubandus kõvendas liivi ja läti hõimude sidemeid nende vene naabritega. Vene kaupmeeste kannul liikusid Polotski vürstide sõjaväed, kes alistasid lätlased ja liivlased ning panid neile peale maksud. X sajandi 80. aastail vallutas Kiievi vürst Vladimir („Vladimir Püha“) Polotski pärast kehtvat ja visa võitlust ning lülitas Polotski vürstiriigi Kiievi riigi koosseisu; koos Polotskiga sattusid ka lätlased ja liivlased sõltuvusse Kiievist.

Pärast Polotski liitmist Kiievi riigi külge laienes venelaste mõju kogu Väina jooksule kuni Riia lahe rannikuni. Seda tõendavad huvitavad arheoloogilised leiud: haudade lahtikavamistel Väina alamjooksul on leitud 2 pronksripatsit kolmehargi — Rjuriku sugukonna märgi — kujutusega, millest üks kuulub X sajandi lõppu ja teine XII sajandi keskpaika. Nii-suguseid ripatseid kandsid oma kõrge võimu tähistena maksude kogujad ja teised isikud, keda Kiievi vürst saatis mitmesse kohta üle riigi maksude kogumiseks ja kohtumõistmiseks kohaliku elanikkonna üle. Võimalik, et juba sel ajal rajati venelaste poolt tugipunktidenä Gerzike ja Kukenoisi linnused, mis muutusid hiljem väikeste vene vürstiriikide keskusteks. Üks nende linnuste asutamise põhjusi oli muidugi vajadus kindlustada Väina veetee ohutust, millest suurel määral sõltus Polotski heaolu.

Vladimiri ajal allusid eesti hõimud endiselt Kiievi vürstile. Eesti sõdurid võtsid osa vürst Vladimiri sõjakäigust Polotski vastu. Hiljem, 997. aasta ümber, kogus Vladimiri malevlane Sigurd Eiriksson ühe skandinaavia saaga järgi Kiievi vürsti nimel eestlastelt makse.

Vladimiri järglase, Jaroslav Targa ajal tugevneb Kiievi võim eesti hõimude üle. Aastal 1030 asutas Jaroslav Ida-Eesti keskosas vana kaubatee kohale Pihkvast Balti merre Taarale pühendatud vana Eesti linnuse kohale Eesti ida-alade kindlustamiseks vene riigi koosseisus Jurjevi linna (Jaroslavil oli ka teine, kristlik nimi — Jüri). Vana eesti linnus jäi alles, kuid sai arvatavasti võimsama kindlustuste süsteemi toleaege Venemaa suurimate linnkindluste eeskujul. Jurjevise-Tartu jäi väike vene garnison ja sinna tulid elama vene kaupmehed.

Eestlaste rühmade osavõtt Kiievi vürstide kuulsatest sõjaretkedest ei möödunud Eesti jaoks nähtavasti jäljetult. Mitu eesti hõimude juhti, kes võtsid osa Olegi ja Igori sõjakäikudest, jäi Kiievisse Kiievi riigi ülemkihi koosseisu. Kiievi bojaaride nimede hulgas, kes koos vürst Igoriga (Olegi järglasega) võtsid a. 945 osa rahulepingu sõlmimises Venemaa ja Bütsantsi impeeriumi vahel, oli mitu nime uurijate arvates eesti hõimude päritoluga (Kanizar, Iskusevi, Pubjiňskar). Jaroslavi ja ta järglaste ajal oli XI sajandi keskel üheks tähtsamaks ja mõjukamaks Kiievi bojaariks Tšudin Mikula („Eestlane Nikolai“ otseses tõlkes). Tema maja koos kõrvalhoonega kroonika järgi („Tšuudi talu“) asus otse Kiievi keskel ja seda peeti vene pealinna üheks rikkaimaks ja ilusaimaks majaks. Tšuudi Mikula oli Kiievi riigi juhtivaid tegelasi, teenis tähtsail riiklikel kohtadel ja võttis Kiievi nelja väljapaistvaima bojaari hulgas osa Kiievi riigi esimese seadusliku dokumendi, esimese vene seadustekogu, kuulsa „Vene õiguse“ („Русская Правда“) koostamisest.

Eesti hõimude ülemkihist põlvnejaid tuntakse ka teiste vene linnade bojaaride seas. Nii mainitakse XII sajandi seadusandliku dokumendi, niinimetatud „Vladimir Monomahhi Seaduse“ („Устав Владимира Мономаха“) koostajate, Venemaa suurimate linnade valitseva klassi esindajate hulgas Tšernigovi linna ülemkihi esindaja bojaar Ivanko Tšudinovitši („Ivan eestlase poja“) nime.

Baltimaade tähtsaimate maa-alade lülitamine suure Kiievi

riigi koosseisu soodustas kaubanduse kasvu, süvendas balti rahvaste kaubanduslikke suhteid vene maadega, ning lõi paremad tingimused kaubanduse arendamiseks Baltimaade kaudu Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel. Kaubandusliku ja kultuurilise läbikäimise kasv Venemaaga ja Lääne-Euroopaga soodustas Baltimaade majanduse arenemist ja kiirendas tunduvalt ka eestlaste, lätlaste ja liivlaste ühiskondlike suhete arenemist.

XI sajandi keskel oli Kiievi riik saavutanud suurima ulatuse ja võimsuse. Sel ajal olid kõik balti hõimud sõltuvad Kiievist. XI sajandi keskel ja lõpul kirjutatakse Kiievi vürsti ülesandel Kiievis esimest vene algkroonikat, ametlikku teost vene riigi ja selle ajaloo üle. Kroonika autor, kes kasutas ametlikke andmeid ja tundis suurepäraselt oma kaasaegse riigi olukorda, mainib Kiievile makse tasutavate hõimude hulgas tšuude (eestlasi), leedulasi, zimegole (semgalle), korsse (kurelasi) ja liive (liivlasi).

Jaroslavi valitsemisaeg on Kiievi riigi õitse-aeg, riigi, mis hõlmas hiiglaterritooriumi Valgest merest Musta mereni ja Balti merest Oka ning Volga jõeni. Tolle aja Vene riik oli oma mõõtudel suurim ja üks tugevamaid Euroopa riike. Kõik Euroopa valitsejad pidasid endale suureks auks võimalust astuda sugulusvahekorda Kiievi vürsti dünastiaga. Vene rahvas säilitab juba üheksa sajandit mälestust sellest oma ajaloo kuulsast ajajärgust, ajajärgust, mida ülistavad lugulaulud ja rahvalaulud.

Rajades Kiievi riigi pani vene rahvas aluse oma riiklusele ja on säilitanud selle riikluse sajandite vältel meie päevini. Ida-Euroopa tähtsaimaid alasid hõlmav Kiievi riik äratas paljud Ida-Euroopa lagendiku rahvad ajaloolisele elule ja kiirendas nende ühiskondlikku arenemist. Eesti rahval on õigus olla uhke, et ta esivanemad on koos vene rahvaga osa võtnud Vana-Vene riigi — juba tol ajal maailma suurima riigi — rajamisest.

*

XI sajandi teisel poolel kujunevad Venemaal feodaalsuhted. Algab uus ajajärk, mis on iseloomustav kõigile maadele feodalismi esimeses arenemisstaadiumis — feodaalse killunemise ajajärk. Algab Kiievi riigi lagunemine üksikuteks vürstiriikideks, algab üksikute vürstide vahel peetavate lakkamatute kodusõdade ajajärk.

Kiievi suurriigi lagunemise tagajärjel tekib Kirde-Venemaal Baltimaade naabruses kaks iseseisvat vürstiriiki — Novgorodi ja Polotski vürstiriik.

Kiievi Venemaa lagunemine üksikuteks vürstiriikideks tõi kaasa vene riikluse nõrgenemise. Vene mõju nõrgeneb samuti Baltimail; kurelased ja semgallid väljuvad sõltuvuse seisundist. Kuid Väina liivlaste ja lätlaste saatuse jäädavalt tihedalt seotuks Polotski vürstiriigiga, ja eestlaste saatuse — Novgorodiga.

II. VENEMAA JA BALTIMAADE VASTASTIKUSED SUHTED SAKSLASTE SISSETUNGI EEL (XI—XII SAJAND)

Sakslaste agressiooni alguses Baltimail esineb Väina jõe ümbrus vallutajate pilkudele kui vene vürstidele alluv maa. Saabunud Väina suudmesse, pöördub esimene saksa vaimulik Meinhard Polotski vürsti poole, tunnustades tema isikus maa ülemvalitsejat, paludes luba liivlastele kristluse jutlustamiseks. Meinhardi taotlusel kinnitab paavst Clemens III 1188. a. Üksküla¹ „in Ruthenia“ — Venemaal. Isegi 1224. a. pidas paavst Honorius III Liivimaad Venemaal asuvaks maak. s.

Polotski vürstiriik oli XII sajandi lõpul üks tugevamaid vene vürstiriike ja valdas tervet Väina basseini kuni Riia laheni. Tema keskuseks oli suur kaubalinn Polotsk Väina ülemjooksul.

Nagu juba öeldud, rajasid Polotski võimud arvatavasti juba X—XI sajandil Väina kaubatee kindlustamiseks Väina keskjooksul kaks kindlustatud linnust — Gerzike ja Kukenois. XII sajandi lõpul ja XIII sajandi alguses muutusid need linnused väikeste vene vürstiriikide — Polotski vasallide — keskusteks.

Gerzike (sakslaste poolt moonutatud vene sõna „gorodištše“) oli võrdlemisi suur kaubakeskus mitme kiriku, vallikraavist ümbritsetud tugeva lossi ja rohkearvulise vene elanikkonnaga; selle linna rikkuse üle võime otsustada selle järgi, et XIII sajandi alguses, vallutanud Gerzike, said sakslased „suure sõjasaagi, riiet, hõbedat ja purpurit, palju loomi, kirikutest aga kelli, pühapilte, muid ehteasju, raha ja palju vara“ (Läti Hendrik). XIII sajandi alguses valitses Gerzikes vene vürst Vsevolod.

Teine vürstiriik Kukenois asus allpool Väina ääres. Kukenoisi ehk Koknese linnus asus neemel Kokne jõe suubumisel Väina jõkke (sõna „Koknese“ tähendab „Kokne neem“) ja tal oli künkal asuv vall ning vallikraaviga ümbritsetud kindlus. Kukenoisis valitses XIII sajandi algul energiline vürst Vjatško, hiljem üks peamisi võitluse organiseerijaid sakslaste vallutuse vastu. Vürstiriikide elanikkonna moodustasid lätlased, seelid ja venelased (vürsti malevlased,

¹ Meinhardi poolt asutatud loss Väina suudmes.

kaupmehed, käsitöölised ja osaliselt talupojad). Peale Kuke-noisi ja Gerzike oli veel mitu väiksemat vene asulat (Luban ja Ruschendorf Aiviekste jõel, Režitsa jt.).

Liivlaste maal ei olnud vene linnu, kuid Väina alamjooksul elavad liivlased, nagu seda tunnistavad saksa allikad, pidasid end alluvaiks Polotski vürstile ja maksid talle makse. Vene allikatest teame, et liivlased olid kohustatud andma Polotski vürstile ka abisõjasalku. Nii käis liivlaste salk Polotski vürsti Vseslavi sõjaväe koosseisus 1180. a. sõjaretkel Drutski vastu.

Eesti hõimude vastastikused suhted Novgorodiga olid rohkem komplitseeritud. Pärast Kiievi riigi lagunemist asendas Novgorod eestlastele Kiievit ning Novgorodi võimud jätkasid eestlaste suhtes Kiievi vürstide poliitikat.

Novgorodi kroonika teatab meile vene-eesti suhetest väga napilt; selles on fikseeritud vaid Novgorodi vürstide sõjaretked eestlaste maale. Nii käis a. 1060 Jaroslav Targa poeg Izjaslav sõjaretkega Eestis, vallutas Kädenpää linnuse ja sundis varemini venelastele mitte allunud „sossollide“ (sakala) hõimu maksma iga-aastast maksu. Järgmisel aastal tõusid sakalased üles novgorodlaste vastu, tungisid kallale Tartule, mis oli tollal venelaste tugipunktiks Eestis, ja põletasid linnuse maha. Pool sajandit hiljem käis vürst Mstislav Vladimirovitš kolmel korral (a. 1111, 1113 ja 1116) sõjaretkega eestlaste maal; viimase retke ajal vallutas ta Otepää linnuse (mida venelased nimetasid „Medvežja Golova'ks“). XII sajandi esimesel kolmandikul vabanes Tartu novgorodlaste võimu alt; a. 1134 vallutas Mstislavi poeg Vsevolod Tartu ja muutis selle uuesti vene tugipunktiks. Novgorodi väed käisid Eestis samuti a. 1179, 1191 ja 1192.

Selleks, et õigesti mõista nende sõjaretkede mõtet ja tähtsust, on vaja luua endale kujutlus, milles seisid poliitilised suhted Novgorodi (varem Kiievi) ja temast sõltuvate eesti hõimude vahel, Polotski ja lätlaste ning liivlaste vahel.

Vene võim Baltimail kandis erilist iseloomu, erinedes tugevasti sellele järgnenud Lääne-Euroopa feodaalriikide valitsemisest. Läti Hendrik, kes võttis osa Baltimaade vallutamisest sakslaste poolt, kirjutas imestusega oma „Liivimaa kroonikas“: „Vene kuningatel on komme, alistanud mõne rahva, hoolitseda mitte tema pööramise eest ristiuse, vaid koguda temalt makse ja raha.“ „Ristiuse pööramise“ all ei tule siin muidugi mitte mõista ainult sunniviisilist ristimist, vaid ka kõike

seda, mis sakslastel, taanlastel ja rootslastel käis tavaliselt kaasas alistatud suguharude ristimisega: vana hõimukorra likvideerimine, parimate maade äravõtmine, kohaliku rahvastiku muutmine feodaalselt sõltuvaiks talupoegadeks. Venelased, vastupidi, piirdusid puhtvälise sõltuvusega maksude näol. Venelased säilitasid alistatud maal puutumatu kohaliku eluviisi, säilitasid suguharude administratsiooni ja põlise kohaliku paganausu. Baltimail, välja arvatud Väina kaldad, polnud vene asulaid ja kindlusi, polnud vene garnisoni ja vene administratsiooni. Maksudekogujad olid vene võimu ainsad esindajad.

Sellest nähtub, et vene ülemvalitsus Baltimaades oli kohalikule rahvale palju kergem kui hilisem Lääne-Euroopa feodaalriikide valitsemine. Just seepärast eelistasidki Baltimaade hõimud saksa agressiooni aastail vene võimu saksa ja taani võimule ning pidasid koos venelastega võitlust välismaiste vallutajate vastu.

Vene poliitikal Baltimail oli ka oma nõrk külg: alistatud maid väheste eranditega ei kindlustatud linnuste ja kindluste ehitamisega ega olnud seal alalisi vene garnisone. Kaks vene linnust Väinal ja vene garnison Tartus, mis moodustasid erandi sellest reeglist, ei suutnud tervet maad Venemaale kindlustada, eriti kui see maa muutus Lääne-Euroopa feodaalrüütelkonna hästi organiseeritud ekspansiooni objektiks. Vene garnisonide ja kindluste puudumine suuremas osas Baltimaadest kergendas tunduvalt sakslastele selle vallutamist.

Tuleb arvestada samuti toleaja Baltimaade sisemise korra iseärasusi. Balti hõimud elasid XII sajandil ja XIII sajandi algul üle sugukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonnale ülemineku staadiumi. Eesti, kus ühiskondliku arenemise protsess oli arenenud veidi kaugemale kui Väina-äärsetes maades, jõudis XIII sajandi alguseks klassiühiskonnani; algas juba feodaalsuhete arenemine. Paljud eesti vanemad hakkasid muutama juba feodaalideks; nad valdasid linnuseid, põlde ja loomakarju. Kuid Eesti (samuti nagu liivlaste ja lätlaste maa) ei kujutanud endast poliitiliselt üht tervikut; ta koosnes üksikuist iseseisvaist üksteisest sõltumatuist maakondadest (Ugandi, Sakala, Viru jt.). Maakonnad jagunesid omakorda mitmeks kihelkonnaks. Kihelkondade eesotsas seisid vanemad, kes valitsesid oma kaasmaalasi ja kasutasid võimu isiklikuks rikastumiseks. Vanemate käes oli kohus, sõjaliste üri-

tuste ja välissuhete juhtimine. Maakonnal puudus üldadministratsioon; maakonna ühiseid küsimusi otsustati ühiselt üksikute kihelkondade vanemate poolt või kõigi maakonna meeste üldkoosolekul — „kärarad“. Sugukondlik kord liivlaste ja lätlaste maal kandis analoogilist iseloomu.

Pärast kõike ülaltoodut muutub Baltimaade hõimude ja vene ülemvõimu suhete iseloom meile palju selgemaks. Kiiev, ja hiljem Novgorod, ei alistanud oma võimule mitte kogu Eestit (mis polnud poliitilises mõistes üks tervik), vaid üksikud eesti maakonnad. Novgorodlased ei kogunud makse mitte kogu maalt, vaid üksikutelt maakondadelt. Ja mitte kogu Eesti, vaid ainult selle ida-maakonnad olid sõltuvad vene võimust. Näiteks Sakala oli kuni 1060. aastani venelastest sõltumatu ja aasta pärast 1060. a. sõjaretke heitis ta endalt sõltuvuse uuesti.

Loomulikult tekib küsimus: kui Baltimail peaaegu polnud vene linnu ja garnisone, mille najal püsis siis vene võim? Nähtavasti oli mingisuguseid rahvastiku kihte, kes olid huvitatud nende maa allumisest vene riiklusele. See oli esmajoones balti hõimude ülemkiht.

Kiievi riigi ajal sai eesti hõimude ülemkiht suurt kasu osavõtust Olegi, Igori ja Vladimiri kuulsatest sõjaretkedest; nagu juba tähendasime, asus mitu eesti vanemat koguni ümber Kiievisse ja astus Kiievi bojaarkonna koosseisu.

Vene vürstide võimas toetus oli kasulik balti hõimude ülemkihile, kes hakkas muutuma feodaalide klassiks ja püüdis enda kätte võimu kaasmaalaste üle. Peale selle just ülemkiht hoidis enda käes kohalike kaupadega kauplemise Novgorodi ja Polotskiga ning oli seetõttu huvitatud rahulikest suhetest nende linnadega¹.

Kiievi ning hiljem Polotski ja Novgorodi vürstidel oli kasulik toetada suguharude juhte ja vanemaid, sest nende kaudu võis hoida enda käes võimu üle maa. Seepärast polnudki Balti-

¹ Baltimaade hõimude ülemkihi sidemeid venelastega XIII sajandi algul võib jälgida üksikute ülemkihi esindajate nimede järgi. Nii kandis tuntud liivi juhi Kaupo väimees nime „Vane“, see on — vene nimi „Vanja“; väga võimalik, et ta oli päritolult venelane. Sotekle linnuses oli lätlaste juhi nimeks „Russinus“ („Russin“ — venelane); ta polnud vene rahvusest, kuid põlvnes venelastele ammust ajast alluvast suguharust ja ta nimetati „Russiniks“ arvatavasti tema esivanemate iidsete sidemete pärast venelaste maadega.

mail, välja arvatud kolm paikkonda, vene administratsiooni; kohalike suguharude vanemate abil ja nende kaudu hoidis Kiiev ja Novgorod ning Polotsk eestlasi, lätlasi ja liivlasi sõltuvuses.

Kuid sõltuvuse kerge, pealiskaudne iseloom tegi vene võimust lahkulöömise üsna hõlpsaks. Novgorodist lahkulöömise fakt seisis vaid ühe või teise maakonna loobumises edasisest maksumaksmisest. Ühiskondlike suhete arenemisel Eestis ilmneb eesti hõimude ülemkihil uus tendents: tundes oma olukorda küllalt kindlana, hakkab üksikute maakondade ülemkiht püüdma Novgorodist lahku lüüa ja hoida maksud endale, kasutades neid isiklikuks rikastumiseks.

Ühe või teise maakonna lahkulöömine põhjustas Novgorodi võimude vastusamme: organiseeriti sõjaretki lahkulöönud maakonna tagasisaamiseks sõltuvusse Novgorodist. Neid sõjaretki ei teostatud mitte Eesti vastu ega kogu Eesti alistamiseks, vaid ainult üksikute maakondade ja nende osade sõltuvuse taastamiseks. Juhtus sageli, et novgorodlased, kes olid alati seotud sisevõitlusega, üksikute parteide ja rühmituste võitlusega, ja kes sageli võitlesid ka vene naabervürstiriikidega, ei suutnud otsekohe reageerida mõne eesti maa-alala sõltuvusest vabanemisele. Sel juhul möödus mitu aastat või isegi aastakümnet, enne kui novgorodlased taastasid relvade abil oma võimu lahkulöönud maa-alala üle.

Nagu juba tähendatud, väljendus Baltimaade hõimude sõltuvus Novgorodist ja Polotskist vaid maksude tasumises. Nii, alistanud 1060. a. Sakala, määras vürst Izjaslav sellele maakonnale maksuks 2000 grivnat hõbedas. Maksude kogumine toimus samuti nagu X sajandil vene maadeski. X sajandi Vana-Venes sõitsid vürstid või maksudekogujad ühest maakonnast teise ja kogusid makse. Vürsti ja maksudekogujate peatuskoht kandis nime „pogost“; varsti hakati selle sõnaga nimetama ka maa-alala, mis hõlmas teatava arvu talusid, mis moodustasid maksuringkonna ja olid kohustatud ühiselt maksuma makse ning ülal pidama vürsti ja maksudekogujaid niikaua, kuni need viibisid sel maa-alal. Maksustamisüksuseks oli „dõm“ (suits), s. o. koldega maja, majapidamine, talu.

Samal viisil teostati maksude kogumist ka Baltimail. Polotski vürstid seadsid liivlaste ja lätlaste maal sisse pogostite — maksuringkondade — süsteemi maksude kogumiseks, milised muutusid hiljem, pärast sakslaste poolt vallutamist,

maksuringkondadeks maksude ja kohustuste kogumiseks; neid ringkondi nimetatakse läti keeles „pagasts“ (sõna, mis tuleneb ilmselt vene sõnast „pogost“). Vene ja saksa kroonikas nimetatakse korduvalt vene maksudekogujaid, kes kogusid makse alluvatelt hõimudelt. Maksustamisüksuseks oli eestlastel juba vanast ajast „suits“ — talumaja. Kuna sakslastel ja taanlastel oli sel ajal maksustamisüksuseks maa suurus ja kuna „suits“ on täpne tõlge vastavast vene sõnast „дым“, siis on see maksustamisüksus ilmselt tekkinud sel ajal, kui Eesti idapiirkonnad olid sõltuvuses Venemaast.

Novgorodi sidemed Eestiga (ja Polotski sidemed liivlaste ja lätlaste maaga) ei piirdunud muidugi ainult poliitiliste suhetega. Eesti maa-alade ja Novgorodi ning Väina-äärsete maade ja Polotski vahel olid ammust ajast saadik tihedad kaubanduslikud suhted, kusjuures kaubandus Venemaaga haaras tunduvalt suuremat territooriumi kui vene vürstidest otseses sõltuvuses olnud maad.

XI—XII sajandil läbi Baltimaade toimuv elav kaubandus soodustas suurel määral nende arenemist. Baltimail tekivad oma suured suguharude keskused, linnused, mis on tihedalt seotud kaubanduse arenguga; need linnused tekivad enamasti tähtsatel kaubateedel.

Ida-Eestis olid tähtsamateks kaubanduskeskusteks juba korduvalt mainitud iidne Tartu ja suur Otepää linnus, mõlemad vanal teekonnal vene maadest Balti merre.

Eesti lääneosas oli suurimaks linnuseks Lindanise (praegune Tallinn), mille tekkimine ja õitseng olid tingitud merekaubandusest Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel. Kuigi praeguse eesti pealinna täpne asutamise aeg on teadmata, on Tallinn kahtlemata mitme sajandi võrra vanem a. 1219 ehitatud taan Toompea lossist. Kõige tõenäolisem on, et linnus tekkis Toompea mäel juba IX—X sajandil, kui oli välja kujunenud kaubatee Skandinaaviast Ida-Euroopa maadesse piki eesti rannikut. Neeva suudmest või läänest tulevatel laevadel oli siin suurepärasel Tallinna sadamas tuulest kaitstud, kogu rannikus kõige mugavam peatuskoht, mis asus poolel teel Ojamaalt ja Rootsist Neevasse; siin võis puhata meresõidust ja varustada end vee ning toiduga edasise teekonna jaoks. Lindanise on ülistatud Novgorodi lugulaulus Solovei Budimiri pojast kui „kuulus Ledenetsi linn“, mis asub üle mere Neevast lääne pool ja on vene kaupmeestele hästi tuntud. Eesti rahvaeepos seob

linna rajamise Toompea mäel kuulsa kangelase Kalevi ja ta poja Kalevipoja nimega. Kalevi nimest tuleneb ka vana-vene Tallinna nimetus „Kolõvan“ — „Kalevi linn“.

XII ja XIII sajandil oli Lindanises peale eestlaste ka võrdlemisi rohkearvuline vene elanikkond. Paavst Gregorius IX bulla (läkitus) a. 1234 nimetab kolme elanike rühma Tallinnas: uuskristlased (ristitud eestlased), venelased ja paganad (veel ristimata eestlased). Nähtavasti isegi pärast vallutamist taanlaste poolt etendas vene osa elanikkonnast olulist osa linna elus. Venelased elasid eri linnaosas, mis kandis nime Vender („vene ots“, s. o. vene linnaosa).

Vene elanikkonna ilmumine Lindanisesse oli tingitud muidugi kaubandusest. XII—XIII sajandil venelased arvatavasti kauplesid neid ümbritseva eesti elanikkonnaga, samuti ka sadamasse saabuvate vene ja välismaa laevadega.

Kauplemisele Venemaaga olid kaasa kistud isegi Eesti kaugemad maakohad; nii näiteks, Saaremaal on leitud Jaroslav Targa aegne hõberaha, münt, mida leidub harva isegi Venemaa oma territooriumil.

Eestlased omalt poolt külastasid sageli Novgorodi ja tõid selle turule oma maa kaupu. Novgorodis on Tšudintsi tänav (sõnast „tšuud“, täpses tõlkes — „Eesti tänav“) ja Tšudintsi väravad; Tšudintsi väravate kaudu saabusid tavaliselt Läänest, Eestist, eestlased oma kaupadega ja, nagu tuleb arvata, asusid kauplemise ajaks elama majadesse Tšudintsi tänaval. XII—XIII sajandil oli Novgorodis tšudintsi kaupmeeste selts kauplemiseks eesti maa-aladega.

Baltimaade põhiliste maa-alade kuulumine mitme sajandi vältel vene riikluse koosseisu ei võinud jätta avaldamata sügavat mõju maa siseelule, balti rahvaste materiaalse ja vaimse kultuuri mitmesugustele harudele. Eesrindlikum vene kultuur, mis arenes Bütsantsi, tolle aja kultuurseima riigi mõju-tusel, avaldas tugevat mõju lätlastele, liivlastele ja eestlastele.

Kõige suuremat huvi pakuvad meile need andmed, mis kõnelevad kristluse tungimisest Venemaalt Baltimaadesse. Me teame, millist suurt osa etendas kristlus tol ajal, millist suurt osa etendas idamaise, bütsantsi kristluse toomine Vana-Venesse. Tol ajastul arenes vene vaimne kultuur, nagu teistegi Euroopa rahvaste vaimne kultuur vaimulikus kestras, ja kõik kultuuriharud olid kiriku vajaduste teenistuses.

Näitasime juba, et vene võimud ei võtnud tarvitusele vägi-

valdset kristluse juurutamist alistatud hõimude seas¹ ega se-
ganud end Baltimaade vaimulikku ellu. Kristlus tungis Balti-
maadesse järk-järgult, rahulikul teel, misjonäride propaganda
teel, naabruses asuvate vene linnade ja maa-alade vaimulike
tegevuse tulemusena. Ja kuigi ilma riikliku võimu toetuseta
ei saavutanud see rahulik propaganda suurt edu, kuigi elanike
põhimass jäi ustavaks oma vanale paganausule, siiski oli saks-
laste vallutuse alguseks üksikuis Balti alades juba elanik-
konna grupe, kes olid vastu võtnud idamaise õigeusu krist-
luse.

Sellest, et nii eestlased kui lätlased tutvusid esmakordselt
kristlusega venelaste kaudu, kõnelevad nende keelelised
andmed.

Eesti sõna „rist“	tuleneb	vene sõnast „крест“
„ „ „papp“	„ „ „	„поп“ (preester)
„ „ „pagan“	„ „ „	„поганый“ (язычник)
„ „ „paast“	„ „ „	„пост“
läti sõna „krusts“	„ „ „	„крест“
„ „ „krustina“	„ „ „	„крестины“
„ „ „kristit“	„ „ „	„крестить“
„ „ „pops“	„ „ „	„поп“
„ „ „gavet“	„ „ „	„говеть“ (paastuma)
„ „ „baznica“	tuleneb vana-vene sõnast	„божница“ (kirik).

Loetletud sõnad on lihtsaimad kiriklik-vaimulikud terminid,
mis väljendavad neid algmõisteid, mida paganausulised saa-
vad teada kristlusega tutvumise algul. Esmakordselt kristlu-
sega kokkupuutuva rahva keeles puudusid tavaliselt vasta-
vad mõisted. Seepärast väljendati neid mõisteid harilikult sõ-
nadega, mis olid laenatud selle maa keelest, kust kristlus tuli.
Lihtsaimate kiriklik-vaimulike mõistete laenamine eestlaste
ja lätlaste poolt vene keelest tõendab, et kristlus tungis Balti-
maadesse esimesena Venemaalt.

Iseloomustav on, et lätlased laenasid vene keelest sõna
„baznica“ (kirik). Kukenois ja Gerzikes asuvad vene kirikud
pidid lätlastel hästi tuntud olema ammu enne saksa misjonä-
ride ilmumist (Läti Hendrik mainib neid kirikuid). Kuna eest-

¹ Ainult siis, kui võitluses sakslaste vallutuspüüete vastu Baltimail oli
vaja kasutada kõiki võimalikke vahendeid, tehti kahel korral katsed hoida
üksikuid Balti maa-alasid ristimise teel (vt. edasi). Ent mõlemad katsed
jäid lõpuni viimata, sest vene võimud ei pannud niisugustele abinõudele
suuri lootusi.

lased on laenanud mõiste „kirik“ Lääne-Euroopa keeltest, võib arvata, et eesti aladel vene kirikuid ei olnud; vene preestrid ja mungad piirdusid vaid usu propageerimisega ja ehtasid saavutatud edu kindlustamiseks väikesi kabeleid. Üks neid kabeleid on meil teada. Saha (Saga) külas Tallinna lähedal asus veel hiljuti kabel, mida on palju kordi ümber ehitatud, kuid mis oli kohalike muistendite järgi väga vana. Üks taani dokument XIII sajandi keskpaigast kõneleb, et sel paigal asunud kunagi kirik; nähtavasti oli jutt kiriklikust ehitusest, mis asus seal enne taanlasi. Peaasi aga — kabelis on hilise ajani säilinud suur kivist rist tüüpilises Novgorodi stiilis XII—XIII sajandist; teine samasugune rist on säilinud kalmistul kabeli lähedal. Nähtavasti asus siin enne taanlaste vallutust vene munkade poolt asutatud õigeusu kabel, kus käis kohalik rahvas.

Eriline väärtus on meile eesti sõnal „raamat“, mis kujutab endast eesti hääldamise kohaselt muudetud vana-vene sõna „gramota“ (raamat, kirjaoskus). See sõna tähendab, et esimesed raamatud, esimesed eesrindliku Euroopa kultuuri alged pääsesid Eestisse Venemaalt.

Eestlased ja lätlased laenasid oma vene naabritelt ka nädalapäevade arvestamise. Lääne-Euroopa rahvail loetakse esimeseks nädalapäevaks tavaliselt pühapäeva. Idamaa kirik aga alustab nädalapäevade lugemist esmaspäevast, mistõttu venelastel esmaspäev on esimene päev, teisipäev — teine päev jne. Eestlased ja lätlased laenasid venelastelt nädalapäevade lugemise esmaspäevast.

Eesti arheoloogid on teinud kindlaks Venemaalt laenatud kääpa alla matmise kombe levimise IX—XII sajandil Eesti ida- ja kaguosas. Peamiselt Kagu-Eestis lõunapool Emajõe leiduvad kääpad osutavad selgesti eriti intensiivse vene mõju piirkonnale.

Eesti ja läti keel annab meile palju andmeid vene mõju kohta ka teistel materiaalse ja vaimse kultuuri aladel. Elav kaubandus vene maadega soodustas kaubandusse ja vahetusse puutuvate terminite laenamist vene keelest. Eesti sõnad „turg“, „turu“ ja „tavar“ „vara“ tulenevad vene sõnadest „торг“ ja „товар“. Eesti „puud“ vastab venekeelsele „пуд“, „määr“ — venekeelsele „мера“, „sool“ — venekeelsele „соль“. Vene sõnast „гость“ tuleneb eesti sõna „kost“.

Uhine osavõtt sõjategevusest tõi kaasa sõjaasjandusega seotud venekeelsete mõistete ja nimetuste laenamise eestlaste poolt: „tapper“ vene sõnast „топор“, „tublidus“ vene sõnast „доблесть“ jne.

Vene keelest on võetud eesti ja läti keelde ka oskussõnu põllumajanduse ja käsitöö alalt: eesti „sahk“ — vene sõnast „соха“, eesti sõna „kabli“ — valgevene sõnast „скабла“, eesti sõna „värten“ — vene sõnast „веретено“, eesti „saan“ — vene „сани“, eesti „kapsas“ — vene „капуста“, eesti „visnapuu“ — vene „вишня“, läti „rutks“ — vene „редька“. On põhjust arvata, et ka esemed ise, mida nende terminitega märgitakse (või vähemasti paljud neist), on laenatud eestlaste ja lätlaste poolt Vana-Venest. Kui näiteks sõna „kapsas“ on laenatud venelastelt, siis tähendab, et eestlased said esmakordselt teada selle põllumajandusliku kultuuri olemasolust venelastelt; samuti oli lugu arvatavasti ka teiste mainitud esemetega.

Sellega seoses pakub meile erilist huvi sõna „sahk“ (sahaots, mida vene keeles nimetatakse praegu „сошник“) laenamine. Dnepri-äärsed vene hõimud laenasid VIII ja IX sajandil saha ja hiljem selle rauast otsa oma lõunapoolsetelt naabritelt, kreeka ja bütsantsi kultuuri rahvailt. Dnepri juurest levib saha tarvitamine kõigile vene maa-aladele ja IX—X sajandil haarab ka Loode-Venemaa. Veidi hiljem levis sama teed kaudu Ida-Euroopasse ka raudsahk. XI sajandiks olid raudsaha tarvitamise venelastelt laenanud ka nende naabrid Kagu-Laadoga ümbruse karjalased (seal on neid raudsahku leitud arheoloogide poolt). Ka Novgorodi läänepoolsed naabrid — eestlased — laenasid arvatavasti venelastelt raudsaha tarvitamise — tähtsa tehnilise uuenduse, mille rakendamine etendas tollal suurt osa põllutöö arenemises.

Novgorodi ja Polotski poliitilise valitsemise aega eesti ja läti hõimude üle kuulub poliitilisi ja õiguslikke mõisteid tähistavate oskussõnade laenamine: eesti „sundima“ vene sõnast „судить“, läti „suods“ — vene „суд“, eesti „karistus“ — vene „кара“, eesti „raja“ — vene „край“, eesti „vabadus“ — vene „свобода“, eesti „voli“ — vene „воля“, eesti „ike“ — vene „иго“, läti „pagasts“ — vene „порог“ jt.

Vene päritoluga on terve rida geograafilisi nimesid Baltimaade territooriumil (eriti rida nimesid, mis on fikseeritud vanades dokumentides ja kroonikates). Aiviekste jõe ääres

praeguses Lätis asus Lubani linnus ja samanimeline järv; sama jõe ääres selle Väina jõkke suubumiskoha lähedal oli Ruschendorfi linnus („Vene küla“). Tolova maakonnas — Zlavka küla („Славка“). Võnnu lähedal asus Jazova küla („Язова“). Sissegali asulast põhja pool on praegugi Petschuri järv („Печур“, „Печорское“). Eesti maa-alal olid XIII—XIV sajandil tuntud külad: „Athanascae“ („Афанаска“), „Vosilki“ („Васильки“ ehk „Васильково“) ja „Gabriel“ — praegune Kamberla, mis on arvatavasti tuletatud vene nimest Gavriil, samuti nimed, mis koosnevad sõnast „vene“ või „vende“ — Wendeculla Läänemaal, Wenkül Harjumaal, Veneoja (Русский ручей) Lõuna-Virumaal. Võimalik, et samasse ajajärku kuulub ka rida teisi geograafilisi nimesid, mis koosnevad sõnast „vene“ ja olid XIX—XX sajandil Eestis võrdlemisi laialt levinud (Venevere, Venemägi, Venetoa jt.). Ehkki tavaliselt Eestis ei olnud vene linnu ja asulaid, on siiski üsna tõenäoline, et mitmes Veneküla nimelises külas elas vene asukaid.

Loomulikult ei pühendanud me mitte juhuslikult nii palju tähelepanu Baltimaade ja Venemaa muistsete majanduslike ja kultuuriliste sidemete vaatlemisele. Nagu juba öeldud, oli vene valitsemine liivlaste, lätlaste ja eestlaste maal pealis-kaudne; ta ei puudutanud balti rahvaste siseelu ega muutnud vägivaldselt nende ühiskondliku arenemise käiku. Kuid vene riikliku süsteemi asutamise tagajärjel kujunenud elavad kaubanduslikud ja kultuurilised sidemed vene maa-aladega avaldasid head mõju Baltimaade rahvaste rahvamajanduse, ühiskondlike suhete ning materiaalse ja vaimse kultuuri arenemisele.

Eesti ja läti rahva loomulik ajaloolise arenemise käik viis nad feodaalse klassiühiskonna kujundamiseni ning järjest tiheneva lähenemiseni vene rahvale, selle riigile ja kultuurile. Kuid XII sajandil alanud sakslaste sissetung lõpetas selle normaalse arenemiskäigu.

III. BALTIMAAD VALLUTAMINE SAKSLASTE POOLT JA BALTI RAHVASTE NING VENE RAHVA VÕITLUS SAKSA AGRESSIOONI VASTU XIII SAJANDI ALGUL

Saksa ekspansioon Ida-Balti maadele oli kindlaks etapiks neli sajandit kestnud sakslaste „tungimises Itta“ — „Drang nach Osten“, mis algas juba Karl Suure ajal Elbe kaldail ja lõppes a. 1242 Peipsi jääl. Saksa „Itta tungimise“ käigus vallutati sakslaste poolt kogu praeguse Saksamaa territooriumi ida-osa, kohalik slaavi elanikkond osalt hävitati, osalt saksastati. Lõpetanud XII sajandi lõpul ja XIII sajandi algul balti slaavlaste alistamise, alustasid saksa rüütlid pealetungi kaugemal idas asuva leedu hõimu — preislaste — maale, samuti lätlaste, liivlaste, eestlaste ja kurelaste maale.

Saksa rüütlite vallutusretked kandsid „ristisõdade“ ilmet ning toimusid paganate katoliku usku ristimise loosungi all. Just selliselt kujutasidki neid retki keskaegsed saksa kroonikad. XIX ja XX sajandi saksa ajaloolased käisid oma kaugete eelkäijate munkade-kroonikute jälgedes. Fašismi-eelse ja fašistliku aja saksa ajaloolaste teosed esitasid saksa rüütlite vallutusretki kui sügavalt progressiivset nähtust, mis kandis Euroopa „eesrindliku“ kultuuri kristluse valgust Ida-Baltimaade „metsikuile“ rahvastele. Tegelikult aga olid sakslaste vallutuste eesmärgid hoopis teised. Saksa „ristisõdijad“ unustasid sageli ristida alistatud suguharusid, kuid ei unustanud kunagi haarata nende maad oma kätte ja muuta kohalikke elanikke feodaalselt sõltuvateks talupoegadeks.

„Ristiusku pööramine“ oli vaid vahendiks Balti rahvaste alistamiseks ja poliitilise võimu kindlustamiseks vallutatud maal.

Sakslaste poolt Baltimaade vallutamise ajajärk on meile hästi tuntud, tänu sellele, et meieni on jõudnud kogu vallutuskäigu üksikasjaline ja kujukas kirjeldus, mis on koostatud kaasaegse sündmustest osavõtja katoliku preestri Läti Hendriku poolt. Järgnevas tekstis toome korduvalt tsitaate Läti Hendriku „Liivimaa kroonikast“.

Ida-Baltimaade vallutamist sakslaste poolt võib jagada kolme põhietappi:

1. Liivlaste ja lätlaste maade vallutamine (kuni a. 1209)
2. Eestimaa vallutamine (kuni a. 1219)
3. Eestlaste ülestõusu mahasurumine a. 1222—1224 ja Saaremaa vallutamine (a. 1227).

Sakslaste sissetung Ida-Baltimaadesse algab XII sajandi keskpaiku. Saksa kaubalaevad Põhja-Saksamaa kaubalinna-dest õppisid sel ajal tundma vana kaubateed Balti merest Väina suudmesse. Põhja-saksa kaupmehed tõid Saksamaale teateid Balti mere äärsete maade rikkustest ja neid asustavaist paganausku suguharudest, keda oleks kasulik pöörata ristiusku ja alistada saksa võimule. Ning nagu noil ajal oli tavaks, liikus mööda saksa kaupmehe poolt rajatud teed saksa preester ja tema järel ka saksa rüütel, et risti ja mõõgaga kindlustada oma võimu vast avastatud maal.

A. 1184 saabus ühel laeval koos kaupmeestega Väina suudmesse esimene saksa preester Meinhard. Ta pöördus Polotski vürsti Vladimiri poole palvega lubada talle kristluse jutlustamist paganausku liivlastele. Vladimir lubas. Seda lubadust andes Polotski vürst ei aimanudki, kui julmadeks vaenlasteks kujunevad talle lähemas tulevikus „rahulikud“ uustulnukad ja kui ennekuulmatut orjastust toovad nad tema alamaile. Vladimiri heatahtlikus suhtumises Meinhardi palvesse eten- das kahtlemata osa ka see kasu, mida töötas võimalus Väina kaudu sisse seada otsene kaubanduslik läbikäimine saks- lastega.

Saanud Polotski vürstilt loa, hakkas Meinhard jutlustama liivlastele kristlust. Kuid Meinhardi tõelised kavatsused ulatu- sid palju kaugemale. Ta otsustas kinnitada tugevasti kanna Väina suudmes, maa tähtsaimas strateegilises punktis, et võtta piki Väinat kulgeva kaubatee väljapääs Balti merre saksa kontrolli alla. Samal suvel ehtasid tema poolt Gotlandi saarelt tellitud müürsepad Väina suudme lähedale kahes ko- has — Ukskülas ja Holmis — kivilossid, esimesed saksa kind- lused Baltimail. Meinhard pühitseti varsti Bremeni peapiiskopi poolt rajatava Liivi kiriku piiskopiks.

Kuigi esialgu sakslased püüdsid relvi mitte tarvitada, siiski tundsid varsti kohalikud elanikud, liivlased ja semgallid, et meretaguste inimeste tulek ja losside ehitamine ei tähenda head. Semgallid tungisid varsti kallale Uksküla lossile, ja teadmata, et kive ühendatakse lubjaga, katsusid suurte tros- sidega tirida lossi Väina jõkke; lossis end kindlustanud sakslased löid suure vaevaga kallaletungi tagasi. Semgallide järel muutusid rahutuks liivlased. Meinhardi „otsustasid liiv- lased oma maalt välja ajada. Ristiusku lootsid nad pesta en- dilt maha Väina vees ja saata ta tagasi Saksamaale“.

Järk-järgult veendub Meinhard üha rohkem, et rahuliku propaganda teel ei suuda ta saavutada midagi. Siis pöördus Meinhard abipalvega Rooma poole.

Paavsti tool asus Baltimaade vallutamise organiseerimisele. Algavad saksa rüütlike sõjaretked Baltimaadesse; paavst võrdsustas need retked „ristisõdadega“ Palestiinasse. Kirik lubas pattude andeksandmist ka Baltimaadesse korraldatavatest „ristisõdadest“ osavõtjaile. Kogu Põhja-Saksamaa kirikutes loeti Rooma paavsti läkitusi, kes kutsus ustavaid katoliiklasi üles asuma „ristisõjakäigule“ balti „paganate“ vastu. Sellele üleskutsele järgnedes suundusid sajad rüütliid, kes ihkasisid kuulsust ja saaki, Itta, Liivimaale. Kuid alguses ei olnud edu ristisõjalgi. Balti hõimude visa vastupanu sakslaste sõjaretkedele ja ristimisele oli põhjuseks, et 15 aasta jooksul pärast Meinhardi esimest saabumist ja „Liivi kiriku“ asutamist sakslastel peaaegu ei õnnestunud sisemaale edasi tungida.

A. 1198 asus saksa ekspansiooni etteotsa Ida-Baltimail „Liivi kiriku“ uueks juhiks määratud piiskop Albert. Osava ja ettenägeliku poliitikuna mõistis Albert, et episoodilised sõjaretked, milledest osavõtjad pöörduvad pärast ülesande täitmist Saksamaale tagasi, ei suuda tuua maa kindlat vallutamist. Oli vaja luua püsiv sõjaline jõud, kes kinnitab Baltimail kindlalt kanna ja hakkab teostama maa süstemaatilist vallutamist. Selline sõjaline jõud loodi Rooma paavsti õnnistusel: a. 1202 asutati „mõõgavendade“ rüütliordu, kes järgneva veerandsajandi jooksul teostas Ida-Baltimaade vallutamist. Aasta enne ordu asutamist ehitas piiskop Albert Väina suudmesse võimsa Riia lossi, mis muutus sakslaste tugipunktiks ja lähtekohaks maa vallutamisel. Sellest ajast tegelikult algabki Baltimaade vallutamine sakslaste poolt.

Baltimaade süstemaatilise vallutamise esimeseks etapiks oli võitlus Väina alamjooksu pärast ja liivlaste ning lätlaste alistamine. Kasutades kõiki võimalikke vahendeid — suguharude juhtide äraostmist, intriige, pettusi, misjonäride propagandat ja relvajõudu —, alistavad saksa rüütliid üksteise järel üksikud Väina-äärased maad, ehitavad losse vallutatud paikondade enda kätte kindlustamiseks ja sunnivad kohalikule elanikkonnale peale ristimise katoliku usku.

Väina alamjooksul pörkasid sakslased varsti kokku vene vürstidega, kes ammust ajast peale valdasid seda maa-ala, nimelt Kukenoisi ja Gerzike vürstidega ning Väina-äärsete

maade läänihärra — Polotski vürstiga. Polotski vürstide ja sakslaste vahel tekkis esimesi kokkupõrkeid.

Muutunud rahutuks saksa agressiooni tõttu, võtab Polotski vürst Vladimir ette sõjaretki Riia vastu. Uhe saksa kroonika autor Lüübeki Arnold kirjutab nende sõjaretkede põhjustest järgmiselt: „Venemaa kuningal Polotskist oli kombeks koguda aeg-ajalt neilt liivlastelt makse, kuid piiskop keelas tal selle. Seepärast sooritas ta tihti ägedaid kallaletunge sellele maale ja mainitud linnale“ (Riiale). A. 1203 ilmusid Polotski vürsti väed Väina alamjooksule ja piirasid sisse Üksküla lossi; sissepiiramine lõppes alles pärast lunaraha maksmist elanike poolt. Seejärel tegi Polotski Vladimir katse vallutada Holmi loss, kuid see ebaõnnestus. Samal ajal tungis Gerzike vürst koos leedulastega kallale Riia ümbrusele ja viis kaasa loomakarjad.

Kuid need Polotski vürstide esimesed sõjaretked sakslaste vastu polnud aegsasti läbi mõeldud ja ette valmistatud; need olid kallaletungid, mis toimusid ilma liivi ja läti elanikkonna laiemate hulkade osavõtuta. Ent olukord muutub üsna varsti: sakslaste vallutusplaanid ning nende visadus ja julmus nende plaanide teostamisel õhutasid vene vürste ja Baltimaade rahvaid ühendama oma jõud võitluseks saksa anastajate vastu.

Piiskop Albert võttis tarvitusele kõik abinõud, et takistada seda ühinemist ja omada võimalust peksta vaenlasi ükshaaval. Ta püüdis sõlmida häid suhteid Polotski vürstiga, lipitses tema ees, et vähemasti ajutiseltki ära hoida tema vahelesegamist Liivimaa asjadesse. A. 1206 saatis ta vürsti juurde saadiku kingitusega — lahinguratsuga. Saabunud Vladimiri juurde, leidis Alberti saadik eest liivlaste vanemate poolt saadetud liivlasi, kes püüdsid „mõjutada kuningat sakslaste väljaajamisele Liivimaalt“. Liivlased väitsid, et „piiskop oma pooldajatega on neile suureks raskuseks ja usu koorem on talumatu“. Vladimir suhtus liivlaste palvesse heatahtlikult ja „käskis kõiki, kes asuvad tema riigis,“ jutustab Läti Hendrik, „valmistuda võimalikult kiiresti sõjakäiguks, selleks, et võtnud teele kaasa kõik vajaliku, jõuda kiiresti ja hõlpsasti piki Väina jooksu laevadel või palkidest parvedel Riia alla“. Seejärel saadeti liivlaste ja leedulaste maale vene käskjalad üleskutsega tõusta üles sakslaste vastu. Seega oli kõne all venelaste ja liivlaste ühine väljaastumine.

Kuid see laiaulatuslikult kavatsetud sõjaplaan äpardus sellest osavõtjate kooskõlastamatu tegevuse tagajärjel. Esimesena väljaastunud liivlased vallutasid Holmi lossi, kuid purustati siis sakslaste poolt. Kui aga Polotski Vladimir tuli oma vägedega mööda Väina jõge ja piiras sisse Riia võtmeks oleva Holmi kindluse, ei suutnud enam liivlased äsja kantud kaotuse tõttu osutada talle olulist abi. Sellegipärast oli võimalik liivlaste väljaastumine ja venelastega ühinemine, ja see oleks loonud sakslastele äärmiselt ohtliku olukorra eriti seoses piiskopi ja osa tema inimeste ärasõiduga Saksamaale. Suurepäraselt olukorda taipav Läti Hendrik kirjutab liivlaste kavatsuste kohta järgmiselt: „Liivlased aga koos kuningaga otsisid iga päev võimalust, kuidas saaks neid (sakslasi. Autor.) kavalusega kinni võtta ja venelaste kätte anda, ning kui sõja päevad oleksid edasi kestnud, siis vaevalt oleksid riialased ja Holmi elanikud oma vähese arvuga suutnud end kaitsta!“. Venelased piirasid Holmi 11 päeva. Üheteistkümnendal päeval lõpetati piiramine. Nähtavasti sundis Polotski vürsti selleks laevade ilmumine merele, milliseid ta pidas Saksamaalt koos ristirüütlitega tagasituleva piiskopi laevadeks. Vladimiri Riia vastu toimunud ebaõnnestunud sõjaretke tulemuseks oli sakslaste kindlustumine Väina alamjooksul.

Nüüd jõudsid sakslased otse Kukenoisi, venelaste eelposti ette Väina jõel. Aastal 1207 toimus lühiajaline võitlus Kukenoisi vürsti Vjatško ja saksa rüütlite vahel. See võitlus lõppes Kukenoisi vürstile õnnelt. Ta jõud polnud suured, Polotski Vladimir aga, kelle poole Vjatško pöördus abi saamiseks, viivitas väljaastumisega. Vjatško oli sunnitud lossi maha jätma ning lahkus oma vürstiriigist jäävalt Venemaale. Temaga koos lahkusid lossist seal elanud leedulased ja seelid, keda Läti Hendrik nimetab „tema mõttekaaslasteks ja kaastöölisteks“ „teutoonide (sakslaste) tapmises“. Nad varjasid end metsatihnikus; hiljem püüdsid rüütlid nad kinni ja hukkasid jumalt.

Pärast Kukenoisi langemist jõudis järg Gerzike vürstiriigi kätte. Gerzike vürst Vsevolod oli saksa rüütliste aktiivne vastane, „ kristlaste vaenlane“, nagu tähendas Hendrik. Sakslased süüdistasid teda eriti pidevas liidus leedulastega, kelle kallaletungid Liivimaale tekitasid rüütlikele palju muret. A. 1209 vallutasid rüütlid rünnakuga Gerzike linnuse ja laastasid selle. Vsevolod jõudis põgeneda, kuid kogu ta pere sattus

vangi, ja ta oli sunnitud tunnistama end piiskopi vasalliks. Nii läksid vanad vene linnused Väina jõel üle sakslaste kätte. Saksa ike laskus lätlaste ja liivlaste maa kohale.

Kuid sakslaste olukord Liivimaal polnud kindel. Alistatud suguharud ootasid vaid sobivat juhus, et heita endalt vihatud tulnukate võim. Selline juhus tuli aastal 1210: ühes merelahingus peksid kurelased puruks ristirüütlite salga. Sõnum selle üle levis üle kõigi balti hõimude ning need hakkasid saatma üksteisele käskjalgu: „esiteks saatsid liivlased sõna kurelastele, siis kurelased lätlastele, aga ka leedulastele, semgallidele ja venelastele, ning kõik otsisid võimalust, kuidas hävitada Riia, teutoonid aga kavalusega kinni võtta ja kõik maha tappa“, teatab Läti Hendrik. Seega oli kõne all ettevalmistus üldiseks ülestõusuks sakslaste vastu. Sakslased päästis sõjatehnika üleolek ja organiseerimise puudumine balti hõimude seas. 1210. a. juulis ei leidnud Riia sissepiiranud kurelaste väljaastumine õigeaegset toetust teiste hõimude poolt, ja kandnud Riia vallutamise katsel suuri kaotusi sakslaste heitemasinade läbi, kurelased taganesid.

Ent sellest edust hoolimata jäi sakslaste seisukord endiselt pingsaks, eriti seoses nende poolt neil aastail alustatud võitlusega Eestimaa pärast. Läti Hendrik iseloomustab olukorda järgmiselt: „Liivi kirik, asudes paljude pagana-suguharude keskel venelaste naabruses, kannatas tol ajal palju häda, sest kõigil neil oli üksainus soov — hävitada ta.“

Neis tingimustes otsustas piiskop Albert saavutada rahu- lepingu Polotski Vladimiriga, et saada vabad käed balti hõimude, eeskätt eestlaste vastu. Samal 1210. a. toimus saatkondade vahetamine piiskopi ja Polotski vürsti vahel ning sõlmiti „igavene“ rahu.

Rahulepingu järgi pidid liivlased, kes elasid sakslaste poolt juba vallutatud Väina jõe alamjooksul, maksma endiselt maksu Polotskile. Riia piiskop võttis endale kohustuse tagada iga-aastase maksu maksmine; kui maks peaks millegipärast jääma kogumata, kohustus piiskop liivlaste eest maksu maksma oma summadest. Nende tingimustega kinnitas Riia piiskop, et isegi pärast Väina alamjooksu vallutamist sakslaste poolt jäi Polotski vürstile ülemvõim selle maa suhtes.

A. 1212 toimusid piiskop Alberti ja Polotski Vladimiri vahel uued läbirääkimised, mis lõppesid lepingu sõlmimisega juba

hoopis teistel tingimustel. Polotski vürst loobus täielikult oma õigustest Liivimaale, et „nende vahel oleks kindlustatud „igavene“ rahu... ja kaupmeestele oleks alati avatud vaba tee piki Väina jõge“.

Polotski Vladimiri loobumine põlistest õigustest liivlaste maale ja tema järglaste passiivsus selles küsimuses on seletatav terve rea põhjustega. Üheks põhjuseks on Polotski kaupmeeste huvi Riiaga otsese kaubandusliku läbikäimise jaluleseadmise vastu piki Väina jõge. Ent otsustavaks põhjuseks oli Polotski vürstiriigi ähvardav oht leedulaste poolt. Asudes Venemaa läänepoolses servas, olid Polotski vürstiriigil ühised piirid Leeduga. Alates XII sajandi lõpust võtsid leedulased järjest sagedamini ette kallaletunge Polotski maadele. Polotski vürstid, tõrjudes neid vaevaga tagasi, ei suutnud saata küllaldaselt jõude oma kaugel asuvate omandite kaitseks Väinal ja taganesid saksa agressiooni surve ees.

Algas saksa vallutuse teine etapp — võitlus Eestimaa pärast. Siin leidsid sakslased tugevamat vastupanu tol ajal rohkearvulisema ja sõjakama eesti rahva poolt, kes sai pidevalt toetust vene maadest.

Polotski vürstide võitluse ajal sakslastega seisis Novgorod ja Pihkva sellest eemal. Nähtavasti pidasid nad sündmusi Väina jõe kaldail millekski kaugeks, mis ei puuduta nende huvisid. Olukord muutus sakslaste edasitungil Eestisse.

A. 1208—1209 sooritasid sakslased sõjaretki eesti maakonda Ugandisse, mis asus Pihkva ja Novgorodi piiril. A. 1210 tulid samasse Ugandisse Otepää alla novgorodlased ja pihkvalased suure sõjaväega, kusjuures on huvitav, et seekord ei piirdunud nad nagu tavaliselt maksu võtmisega, vaid ristisid üksikuid eestlasi.

Nähtavasti oli kogu üritus ja eriti eestlaste ristimine venelaste poolt otseseks vastuseks saksa sõjaretkele Ugandisse: ristimise kaudu tahtsid novgorodlased ja pihkvalased takistada katoliku usu ja koos sellega saksa vaimu levimist Baltimaail.

A. 1212 käisid novgorodlased vürst Mstislav Mstislavi poja juhtimisel taas Eestis. Läti Hendrik rõhutab otsest sidet selle novgorodlaste sõjaretki ja eestlaste vastu sihitud sakslaste sõjategevuse vahel: „Kui Novgorodi suur kuningas Mstislav sai kuulda sakslaste väest Eestis, asus temagi teele 15 000 sõduriga ning läks Vaigasse ja Vaigast Järvasse; leidmata

siit sakslasi, liikus ta edasi Harjusse ning piiras sisse Varbola."

Ajavahemikul 1212—1217, olles seotud võitlusega Suzdali vürstidega, ei suutnud Novgorod osutada tähelepanu Baltimaade asjadele.

See Novgorodi sunnitud passiivsus oli sakslastele kasuks. Aastad 1212—1217 on täis lakkamatuid rüütlite ja piiskopi vasallide sõjaretki Eestisse.

Eesti, samuti nagu Liivimaagi, ei olnud mitte ühtne tervik, vaid koosnes üksikutest iseseisvatest maakondadest. Lõuna-Eesti maakonnad Ugandi ja Sakala muutusid neil aastail peamiseks sõjatandriks.

Ugandi ja Sakala eestlased võitlesid sakslastega lakkamatult, kaitstes mehiselt oma vabadust.

Suurtest pingutustest hoolimata õnnestus sakslastel mitme aasta jooksul kindlalt vallutada ja endale kindlustada ainult väikest osa Lõuna-Eestist.

Kuna sakslased leidsid Eestis tugevamat vastupanu, hakkasid nad veelgi ulatuslikumalt tarvitama samasugust vägivalda ja metsikusi, mida nad olid juba varem tarvitanud liivlaste ja lätlaste maal. Igale rüütlite sõjaretkele järgnes külade laastamine ja vägivald rahulike elanike kallal. Nii teostasid a. 1215 „Võnnu rüütlivennad“ sõjaretket Ugandisse, „rüüstates nende külad, andes need tuleroaks ja põletades elusalt kõik mehed, keda nad kätte said... Panid põlema kõik nende linnused, et neil seal varjupaika ei oleks. Ja nad otsisid neid üles laante pimedatest pelgupaikadest ja nad ei suutnud end nende eest kuhugi peita. Ja tapsid maha need, keda metsadest välja veeti, ja nende naised ja lapsed viisid nad enestega vangi ja ajasid ära hobused ja lojused, tõid palju saaki..." Varsti rüütlid taas „tulid sõjaväega... põletasid maha külad, mis olid veel alles jäänud... Ei andnud enestele rahu, kuni nad samal suvel selle maa nii rüüstasid ja laastasid, et seal polnud leida enam inimesi ega toidumoonu..."

Rüütlite retkedest eestlaste vastu võtsid osa sakslaste poolt juba alistatud hõimude (liivlaste, lätlaste) jõud: ühe hõimu ässitamine teise vastu, hõimude lahusoleku oma huvides ära kasutamine oli sakslaste armastatuim meetod. Teiseks sakslaste poliitika iseloomustavaks jooneks Baltimail oli püüe iga hinna eest külvata vaenu eestlaste ja venelaste vahele. Seejuures ei häbenenud sakslased kasutada jämedat pettust.

Nii teatasid nad a. 1216 Ugandi eestlastele, et nad peavad neid venelastest sõltumatuiks ja toetavad nende sõltumatust igati: „töötasid koos elada ja koos surra“.

Alguses sattusid mõnede eesti suguharude juhid, kes ei taibanud veel olukorda, saksa poliitika võrkudesse ja astusid välja venelaste vastu: a. 1212 teostasid eestlased kallaletung Pihkvale, a. 1216 palusid Ugandi eestlased sakslastelt abi venelaste vastu ja said vastuseks ülaltoodud lubadused.

Ent üsna varsti nägi kogu Eesti selgesti, millise orjastamise toovad saksa rüütlid endaga kaasa. Eestlased mõistsid, et pääsu läheneva orjastamise eest võivad nad otsida ainult venelaste juurest. A. 1216 pakkusid nad vanale sakslaste vaenlasele Polotski vürstile Vladimirile ühise võitluse kava saksa vallutajate vastu: Polotski väed pidid ümber piirama Riia, eestlased aga tungima sakslaste poolt alistatud liivlaste ja lätlaste maale. Vladimir mõistis, et sel kaval on suuri väljavaateid õnnestumiseks; ta sai endale toetust Leedust ja Kesk-Venemaalt ning kavatses juba laevale asuda, kuid suri äkki. Sõjaretk, millel võisid olla suured tagajärjed Baltimaade elus, ei leidnud aset. Siis pöördusid eestlased Novgorodi poole.

Selleks ajaks novgorodlased, kes purustasid a. 1216 lahingus Lipitse jõel Vladimiri-Suzdali vürstid ja kindlustasid end ajutiseks nende kallaletungide vastu, leiavad võimaluse astuda otsustavalt Baltimail puhkenud võitlusse. Selleks andsid neile tõuke ka sakslaste edusammud Eestis ja eriti eestlaste linnuse Otepää vallutamine sakslaste poolt, mis oli strateegiliselt tähtis punkt teel Liivimaalt Pihkvasse ja Irboskasse.

Algas „venelaste ja eestlaste suur sõda liivlaste vastu“ (Läti Hendrik). 1217. a. veebruaris saabus Novgorodi malev Eestisse ja suundus Otepää poole. Uhtlasi vene väejuhid „saatsid saadikuid üle kogu Eesti, et eestlased tuleksid Otepääd piirama. Ja tulid mitte ainult saarlased ja harjulased, vaid ka Sakala elanikud. . . Nad tulid venelastele vastu ja koos nendega piirasid sisse Otepää linnuse ning võitlesid seitseteistkümmend päeva sakslastega ning teistega, kes seal olid“ (Läti Hendrik). Piiskop ja ordumeister saatsid sissepiairatuile kolmetuhandepealise salga, kuid see salk ei suutnud ülekaalukaid venelaste ja eestlaste jõude linnuse juures tagasi suruda. Siis olid sakslased sunnitud linnuse alistumise üle läbirääkimistesse astuma.

Võimsa Otepää linnuse vallutamine venelaste ja eestlaste poolt näitas kujukalt vene-eesti liidu jõudu. Mõistes, et selle liidu edasine tugevdamine ja Novgorodi poolt eestlastele antava sõjalise abi suurendamine võib tuua sakslaste täieliku väljatõrjumise Eestist, teeb piiskop Albert katse killustada liitlasi. Ta saadab Novgorodi saatkonna rahuettepanekuga, lootes arvatavasti ahvatleda selle ettepanekuga Novgorodi kaubanduslikke ringkondi, kes kannatasid sõjategevuse tagajärjel kaubanduse katkemise all Baltimaadega ja Baltimaade kaudu. Kuid nõustumine Alberti ettepanekuga tähendas anda kogu Eesti sakslaste kätte ja võimaldada sakslastele rahulikult vallutada eesti maad. Novgorodlased vastasid eitavalt. Ühtlasi alustasid Novgorodi võimud läbirääkimisi Novgorodi saabunud eesti saadikutega „arutades vahendeid, kuidas purustada sakslased ja hävitada liivi kirik“.

Lõuna-Eesti maakond Sakala muutub saksa agressiooni vastase vastupanu keskuseks. Sakala vanem Lembitu muutub sündmuste käigus juhiks rahva võitluses saksa anastajate vastu.

A. 1214, kolm aastat enne kirjeldatavat momenti, tungis rüütlite malev ootamatult kallale Lembitu linnusele Leholale. Lembitu ja ta malevlased kaitsesid linnust mehiselt. Siis süütasid sakslased palkidest ja mullast linnusemüürid. Kui olukord muutus põlevas linnuses talumatuks, tuli Lembitu koos oma kaaslastega linnusest välja, alistus sakslastele teeseldult ja võttis vastu ristiusu.

Väliselt alistatud Lembitu hakkas salaja ette valmistama kogu rahva väljaastumist sakslaste vastu.

A. 1217, saanud teada, et saksa agressiooni innustaja piiskop Albert sõitis aastaks Saksamaale, saatis Lembitu käskjalad Novgorodi, kutsudes vene malevat kasutama sobivat juhust, tulema Eestisse ja koos eestlastega purustama saksa ordu jõud. Vene vägesid oodates „kutsus Lembitu inimesi igast maakonnast ja ta juurde tulid ridalased, harjulased, virulased, rävälased, järvalased ja sakalased“. Eesti rahva parimad pojad kogunesid Sakala nurmedele Lembitu lipu alla.

„Saanud teada, et nad on kogunenud“, jutustab Läti Hendrik, „läksid riialased kiiresti neile vastu, et venelastest ette jõuda.“ Parajasti sel ajal saabus Saksamaalt Riiga uus ristirüütlite malev, kes läks otsekohe Sakalasse. Madisepäeval, 21. septembril 1217 toimus lahing metsaserval Viljandi lähedal.

Kirjeldades seda lahingut halvasti relvastatud eestlaste ja soomusrüüga kaetud rüütlite vahel, on isegi sakslane Läti Hendrik sunnitud andma oma vaenlastele tunnustust. Tema sõnade järgi eestlased Lembituga eesotsas „haavasid paljusid, tapsid mitmed, võitlesid vapralt ja panid kaua vastu...” Kuid üleolek relvastuses otsustas lahingu tulemuse. Lembitu ise, kes võitles esimestes ridades, langes lahingus. Eesti malev purustati ja hajutati.

Kuigi vapper Lembitu langes ebavõrdses võitluses võitu saavutamata, säilib mälestus temast kui kangelasest rahva-võitluses sõltumatuse eest tänapäevani eesti rahva südames.

Sakslastel õnnestus saavutada suur võit, kuid oli selge, et eesti rahva jõud pole veel kaugeltki murtud ja võib oodata Novgorodi veelgi energilisemat vahelesegamist toimuvasse võitlusse. Tundes, et saksa ordul ei jätku jõudu Eesti täielikuks alistamiseks, oli piiskop Albert sunnitud minema a. 1218 Taani kuninga Valdemari juurde abi paluma.

Kuningas Valdemar nõustus meeleldi abi andma. Seejuures ta muidugi ei kavatsenud sugugi vallutada Eestit sakslastele. Ta hakkas kohe ette valmistama suurt sõjaretke Eestisse, kuid selleks, et vallutada Eesti endale.

A. 1218 augustis ilmus kuueteistkümnentuhande sõduri suurune vene sõjavägi Eestisse. Siin pidi ta ühinema eestlastega, misjärel liitlased kavatsesid minna liivlaste maa-alale. Võtnud kinni vene ja eesti saadikud, said sakslased teada venelaste liikumisest ja astusid neile vastu. Lahing toimus Emajõe lähedal. Läti Hendrik kujutab seda sakslaste võiduna, jutustades suurest hulgast tapetud venelastest ja vangi võetud vene lipukandjatest. Tegelikult aga lõppes lahing arvatavasti ilma et ükski pool oleks olnud ülekaalus, sest kolm päeva hiljem jätkasid venelased oma retke. Vene väed suundusid liivlaste ja letgallide maale: retke sihiks oli Võnnu loss (meie kroonika järgi Kess), üks tähtsamaid ordulosse. Katse vallutada Võnnu nurjus ja venelased taganesid varsti. Võimalik, et selleks sundis neid teade leedulaste kallaletungist Pihkvale. A. 1221 korraldati sõjaretke Võnnu vastu.

A. 1219 maabus Taani Valdemar suurearvulise sõjaväega Tallinna lahes. Vallutanud ja hävitanud vana eesti Lindanise linnuse, ehitasid taanlased selle kohale Toompea mäele kivilossi — praeguse Toompea tuuma. Eestlased rannikult ja naabruses asuvast Harjust astusid otsemaid uustulnukate

vastu ja katsusid vallutada Toompea, kuid tõrjuti tagasi. Toetudes looduslikult kindlustatud Toompea lossile, alistavad taanlased järk-järgult Põhja-Eesti ja Saaremaa. Samal ajal alistavad sakslaste salgad, kasutades pärast Lembitu liikumise purustamist eestlaste veidi nõrgenenud vastupanu, järk-järgult Lõuna- ja Kesk-Eesti.

1220. aastaks oli terve Eesti alistatud. Saksa rüütlid andsid varsti kohalikule elanikkonnale tunda oma võimu. Saksa preestrid ja mungad sõitsid maal ringi ja ristisid eestlasi vägivaldselt katoliku usku. Eesti küladele pandi rasked maksud kiriku kasuks. Linnades asusid rüütlite garnisonid, kes sooritasid omavoli ja vägivalda rahulike elanike kallal.

Vabadustarmastav eesti rahvas ei tahtnud elada põlvili. A. 1222 haarasid eestlased uuesti relvad kätte, et endale vabadust tagasi saada.

Esimestena tõusid saarlased ja piirasid otsemaid sisse taanlaste tugipunkti Põide rüütlilossi. Ülestõusnute saadikud ruttasid mandrile Eesti rannikualadele rahvast ülestõusule kutsuma. Ei möödunud mõnda päevagi, kui kogu rannikult liikus terveid paadiflotille abistama ülestõusnuid võitluses üldise vaenlase vastu.

Rannikualade eestlased tõid piirajaile kaasa toreda kingituse — kiviheitemasinaid. Lootuses kasutada eestlasi võitluses Venemaa vastu, olid rüütlid õpetanud neile masinate ehitamist ja käsitsemist; nüüd pöördus see sõjatehnika õpetajate endi vastu. Kive heitemasinaist sadas lakkamatult viie päeva jooksul. Kuuendal päeval ei talunud rüütliloss enam ülestõusnute survet; rüütlid panid relvad maha.

Ülestõusnud Saaremaa saadikud läksid igasse maa nurka, kutsudes rahvast asuma võitlusse sakslaste vastu. Ning mõne nädala pärast löid üle kogu Eesti leegitsema ülestõusutuled.

Üheaegselt tapeti kõik sakslased kõigis maakondades; laibad „heideti väljadele koertele söödaks“.

Kui ülestõusnud eestlased saavutasid võidu Viljandis, saatsid nad teate oma võidust naaberlinnadesse. Kõhklevaile Tartu elanikele saatsid nad veriseid mõõku, milledega nad olid tapnud rüütleid. Tartlased mõistsid, mida tähendab see „lähitus“. Samal päeval tapeti kõik sakslased linnas ja Tartu ühines ülestõusuga.

Eriti vihkasid eestlased kõike seda, mis meenutas kristlust, sest sakslased olid kuulutanud kristluse oma vallutuste pea-

eesmärgiks. Tapeti preestrid ja mungad, hävitati alles vähesed katoliku kabelid. Et hävitada iga jälg vihatud kristlusest, kaevast eestlased välja oma surnud, kes olid maetud kalmistuile, ja põletasid need endise paganliku kombe järgi; ise pesid nad end hoolikalt, et uhtuda oma ihult maha kõik kristluse jäljed; nad küürisid ja pühkisid luuaga oma elamuid „Ule kogu Eesti ja Saaremaa läks siis üleskutse võitluseks taanlaste ja sakslastega ning kristluse nimi ise oli kõigist neist maadest välja aetud,“ jutustab Läti Hendrik. Kogu Eesti maa-alast püsis ainult Tallinna lossis vaevu taani rüütlite garnison. Võit saavutati kiiresti ja vähese verevalamisega, aga seda kohutavam oli tulevane sõda.

Tuli oodata, et saksa rüütliordu katsub viibimata Eestit oma võimu alla tagasi saada. Ähvardava vaenlase ootel pöördus eesti rahvas abi saamiseks venelaste poole. Eestlased „kutsusid venelased enestele abiks“, jutustab Läti Hendrik, „Novgorodist ja Pihkvast, tehes nendega rahu, ja panid mõned neist Tartusse, mõned Viljandisse ja teised teistesse linnustesse, et need võitleksid teutoonide, ladinlaste ja kõigi kristlaste vastu, jagades nendega hobuseid ja raha ja kõik rüütlivendade ja kaupmeeste raha ning kõik, mis nad olid röövinud. Ja ehitasid paterelle kõigis linnustes, õpetades üksteisele ambumiskunsti, jagades omavahel hulgaliselt orduvendade ambusid, mis nad olid neilt ära võtnud.“

Saksa Liivimaa valitsevad ringkonnad olid tõsiselt ärevuses tekkinud olukorra pärast; eesti rahva ülestõusu suur ulatus tegi küsitavaks sakslaste viibimise Baltimail. Oli vaja tarvitusele võtta kiireid abinõusid. Riia piiskop „saatis üle kogu liivi ja lettide maa kutse, et kiriku inimesed ja rüütlivennad ilmuksid kõik võitlema eestlastega“. Rüütlite ratsarühmad tungisid Eestisse. Algas eestlaste äge võitlus uue saksa peale tungi vastu, kestes peaaegu poolteist aastat.

Sakslased suunasid esimese löögi Sakala keskusele, Viljandile. Kaheksatuhandepealine saksa sõjavägi piiras sisse Viljandi, mis oli üks kõige tugevamini kindlustatud linnuseid Eestis. Eesti ja vähesed vene sõjamehed kaitsesid mehiselt linnusevalle. Linnusesse kogunes hulk inimesi kõigist ümbruskonna asulaist, kes varjasid end saksa rüütlite vägivalle eest; varsti puhkesid siin nälg ja taudid. Kui edasine vastupanu osutus võimatuks, olid Viljandi kaitsjad sunnitud relvad maha panema.

Viljandi vallutamisel ilmnes kujukalt see eriline viha, mida sakslased tundsid suurest võitlusest osavõtvate vene sõjameeste vastu. Viljandi kaitsjatele eestlastele, kes andsid truudusevande, kinkisid sakslased elu. „Mis puutub linnuses olnud venelastesse, kes olid tulnud ususalgajatele appi, siis pärast linnuse vallutamist poodi nad kõik üles linnuse ees hirmuks teistele venelastele“ (Läti Hendrik).

Sakslaste võit Viljandi all oli ärevaks sümptoomiks; Viljandile toetudes võisid sakslased alustada laiaulatuslikku pealetungi Eesti sisemaale. Ülestõusnud eesti alade vanemad otsustasid paluda vene võimused suurendada oma abi; selleks saadeti Sakala vanemad Venemaale, Pihkva ja Novgorodi.

Eesti saadikud saabusid parajal hetkel. Novgorodis oli juba otsus küps organiseerida suur sõjaretk Baltimaile. Sõjaretkete ettevalmistamise eesotsas asus tolleaegne Novgorodi vürst Jaroslav Vsevolodi poeg, Aleksander Nevski isa.

Jaroslav Vsevolodi poeg oli väljapaistev riigitegelane; feodaalkillunemise õitsengu ajajärgul, siis, kui ta sugulased-vürstid ajasid tavaliselt oma poliitikas taga ainult kitsaid isiklike huvisid ja oma lähimate isikute huvisid, püüdis Jaroslav teostada suureulatuslikku poliitikat kogu põhja-vene riikluse huvides. Neil rasketel aegadel, kui rootslased lähenesid põhjas vene valdustele Soomes ja Karjalas ning sakslased läänes vene valdustele Baltimail, püüdis Jaroslav organiseerida aktiivset kaitset mõlema vaenlase pealetungi vastu.

Mõistes, et Eesti võiduka ülestõusu tulemusena on tekkinud erakordselt soodne olukord, mis võib-olla ei kordu enam iialgi, otsustas Jaroslav organiseerida suure sõjaretkete, et taastada Novgorodi mõju Eestis ja katsuda sakslased Baltimaadest täielikult välja ajada. Jaroslav kogus Novgorodimaalt kokku kõik mehed, kes suutsid kanda relva, ja nõutas endale toetust Kesk-Vene aladelt, Vladimiri linnast. Septembris liikus Jaroslav Eestisse malevaga, millist see maa polnud veel kunagi näinud; kaasaeglaste sõnade järgi tõi ta endaga kaasa kakskümmend tuhat sõjameest.

Jaroslav mõistis, et Eestit ei saa oma käes hoida ainuüksi sõjaretkede abil sakslaste vastu, olgugi need sõjaretked edukad. Uues komplitseerunud olukorras tuleb muuta traditsioonilist Novgorodi poliitikat Baltimail; tuleb rajada oma alalised tugipunktid. Selleks jättis Jaroslav alalisi vene garnisone Eesti tähtsamasse linnustesse: Tartusse ja Otepäele.

Esialgse kava kohaselt kavatses Jaroslav liikuda Tartust otse Riia peale ja anda löök otse saksa valduste südamesse. Kui see kava oleks teostunud, oleks võib-olla Balti rahvaste saatus kujunenud teiseks.

Kõik tingimused olid eduks soodsad. Jaroslavil oli suur vene sõjavägi, mida kõvendasid järjest uued eestlaste malevad. Sakslaste relvastatud jõud olid sel hetkel paisatud laiali üle maa, Riia kindlustused aga ei suutnud olla võitmatuks takistuseks vene sõjavägedele, kel oli juba olemas müürilõhkumismasinaid. Sellele lisaks oli saksa Liivimaa pea piiskop Albert sel hetkel üle mere Saksamaal, milline asjaolu suurendas jahmatust saksa rüütelkonnas.

Jaroslav Vsevolodi poeg liikus Tartust Riia peale. Kuid Saaremaa eestlased kohtasid teda teel lõuna pool Võrtsjärve ja hakkasid talle peale käima, et ta muudaks oma sõjaretke kava: läheks esmalt Tallinna taanlaste vastu, ning vallutanud Tallinna ja julgestanud oma seljataguse, liiguks lõunasse sakslaste valduste vastu. Jaroslav tegi suure strateegilise vea: ta andis pealekäimistele järele. Aasta pärast tõi see viga nii venelastele kui ka eestlastele täieliku kaotuse võitluses sakslastega.

Jaroslav ja talle uut kava sooritanud eesti vanemad ei arvestanud, et vene sõjavägi võib jääda Baltimaale ainult üsna lühikeseks ajaks. Vene vürstiriikidel polnud alalist malevat (peale väikeste 100—200-meheliste vürstimalevate. Nende sõjaväed „maakaitseväed“, koguti talupoegadest, kes võisid jätta põllutööd ainult kaheks-kolmeks kuuks. Seepärast oleks Jaroslav pidanud kasutama 1223. a. sõjakäigu piiratud aega võitluseks peavaenlasega, orduga (seda enam, et taanlased olid tugevad vaid Tallinna kindlustuste varjus ega kujutanud tegelikult tõsist ohtu vene-eesti maleva seljatagusele).¹

Võtnud uue kava vastu, hakkas Jaroslav liikuma põhja poole. „Tulnud oma suure väega Järvasse, kutsus ta enda juurde järvalasi, virulasi, varbolasi ja saarlasi. Koos nende kõigiga piiras ta taanlaste Tallinna lossi sisse ning võitles taanlastega neli nädalat...“

¹ Jaroslavi otsust mõjutas arvatavasti ta sõjameeste, novgorodlaste meeleolu, kellele eesti asjad olid lähemad ja tähtsamad kui Väina maade asjad, mis ei riivanud otseselt Novgorodi huve. Saaremaa eestlastele aga olid Tallinna taanlased sel hetkel kõige lähemaks ja ohtlikumaks vaenlaseks.

Kuid looduslikult kaitstud Tallinna loss oli juba tollal valutamatu. Vene müürilõhkumismasinad olid jõuetud tema tugevate looduslike kindlustuste vastu; ühtlasi kandsid vene väed suuri kaotusi taanlaste kiviheitemasinate läbi.

Kaotanud tagajärjetult aega Tallinna müüride all, oli Jaroslav sunnitud piiramise lõpetama.

Talv lähenes, uut suurt operatsiooni alustada oli juba hilja. Jäi üle vaid üks: asuda tagasiteele Venemaale.

Arvestades, et lähemate kuude jooksul ei õnnestu koguda uuesti suurt malevat uueks sõjaretkeks, otsustasid Novgorodi võimud saata Eestisse inimese, kes võiks juhtida võitlust sakslastega. Valik langes vanale Vjatškole, Kukenoisi linnuse endisele vürstile, kellelt viisteistkümmend aastat tagasi sakslased olid ta valdused ära võtnud. Vjatško tuli Tartu kahesajast valitud sõjamehest koosneva malevaga ja kaas-aegsete sõnade järgi „linlased võtsid tema heameelega vastu“.

Tartu kujunes kõigile saksa valitsemise vastastele koonduspunktiks ja eesti rahva vabadusvõitluse keskuseks. Vjatško saatis Tartust naaberaladele relvastatud rühmi võitluseks sakslastega. Tartu elanikud kõvendasid linna kindlustusi ja ehitasid kiviheitemasinaid.

Liivimaa sakslased toibusid jahmatusest, mis oli vallanud nad ülestõusu esimestel kuudel. Piiskop Albert tuli Saksa- maalt tagasi suurte abivägedega. Saksa rüütliordu paiskas suured jõud ülestõusu mahasurumiseks. Üksikud eestlaste rühmad kandsid kõikjal kaotusi lahinguis soomusrüütlitega.

1224. a. keskpaiku jätkas ainult Tartu ja selle ümbrus veel võitlust. Saksa rüütlite ette kerkis ülesanne: viibimata vallutada Tartu ja hävitada see rahutuse kolle, kust iga hetk võib puhkeda uus suur tulikahju.

Kuid Tartu oli võimas ja vallutamatu niikaua kui seal asus hästi relvastatud vene garnison, niikaua kui seal asus rüütlite kõige kurjem vaenlane vürst Vjatško, keda Läti Hendrik nimetas „kõige kurja juureks Liivimaal“. Piiskop Albert saatis Vjatško juurde saadikud ettepanekuga minna Venemaale tagasi, kuni pole hilja. Vjatško vastas eitavalt.

Tartu oli Eesti tugevaim kindlus pärast Tallinnat. Seepärast koguti sõjaretkeks Tartu vastu kõik Liivi ordu jõud.

15. augustil 1224 asusid rüütlite väed Tartu alla. „Kogu ümbrus linnuse juures kirendab piirajate telkidest. Asutakse

ehitama väikesi piiramismasinaid, paterelle ja piiramistorni. See tehakse suurtest tugevatest puudest nii tugev, et ta ulatub linnuse kõrguseni. Torn lükatakse üle linnusekraavi valli juurde, mida nüüd hakatakse hoolega ööd ja päevad torni varjus õonestama.”¹ Vürst Vjatško käskjalad kihutasid kiirete hobustega Novgorodi abi järele.

Sakslased pakkusid Vjatškole uuesti „vaba pääsu koos tema inimeste, hobuste ja varaga, et ta ainult lahuks linnusest ning jätaks maha selle rahva...” Vjatško mõistis, mis võib oodata teda ja ta inimesi, kui ta jääb Tartu, kuid sellegipoolest keeldus ta kõige raskemal hetkel oma lahingukaaslast eestlasti maha jätmast.

Piiramine kestis mitu päeva. Sakslased külvasid vallil seisvaid linnusekaitsjaid üle kivide ja nooltega viskemasinaist, pildusid linnusesse potte põletusainega ja tulistasid rauakamakaid. Vallilt vastasid neile venelaste ja eestlaste viskemasinad. Oösiti oli linn ümbritsetud suurte tuleriitade kumast, sakslased olid need süüdanud selleks, et piiramist võiks jätkata ka öösel. „Väsinud ei saanud puhata. Päeval keeb võitlus, öösel kestab lärm ja kisa. Piirajad korraldavad öösel igasuguseid mängu ega anna üksteisele aega unerahuks. Liivlased ja lätlased kisavad mõõku ja kilpe kokku tagudes, sakslased lärmitsevad timpaanide ja vilede ning teiste muusika-riistadega. Piiratud teevad sama...”

Kui Tartu kaitsjad olid mitu päeva kestnud võitlusest ära vaevatud, alustasid sakslased rünnakut linnusele. Piiskopi vend hakkas esimesena vallile ronima, tõrvik käes; tema järele sööstis kogu rüütlite hulk. Eestlased ja venelased panid meeletult vastu. „Venelased, kes panid kõige kauemini vastu, võideti viimaks ära”, ja nad taganesid linnuse sisse. Rüütlid korraldasid Tartu tänavail halastamatu veresauna: „tapsid rahvast, mehi ja isegi mõne naise, heitmata kellelegi armu.” Linnuse kaitsjad langesid selles lahingus viimseni; niihästi vana vürst Vjatško oma sõjameestega kui ka ta võitluskaaslased eestlased said kangelassurma. „Kõigist linnuses olnud meestest jäi ellu ainult üks” — vene sõjamees, kellele rüütlid andsid riietuse ja hea hobuse ning saatsid ta Novgorodi teatama vene võimudele sakslaste võidust.

¹ Läti Hendrik. Tartu piiramisele on tema kroonikas pühendatud mitu värvirikkalt kirjutatud lehekülge.

Sel ajal Tartu abistamiseks Novgorodis kogutud malev oli juba Pihkva kaudu teel Eestisse. Kuid abi hilines. Saanud teate Tartu langemise ja Vjatško surma kohta, olid novgorodlased sunnitud „suure mure ja rävuga“ tagasi pöörduma.

Nõnda langes aastal 1224 igivana Tartu linnus, venelaste viimne tugipunkt Baltimail.

Tartu vallutamine oli saksa rüütlite otsustavaks võiduks võitluses Liivimaa pärast. Eestlaste, lätlaste ja liivlaste parim, võitlusvõimelisem osa oli tapetud. Balti rahvail polnud enam jõudu jätkata sõda. Terve Liivimaa sattus rüütlite kätte.

Kuid vene riiklus ei loobunud nii kergesti oma õigustest ja mõjust Baltimail. Tehti katset võitlust jätkata ja kaduma läinud osa tagasi saada. Nende katsete innustajaks oli vürst Jaroslav Vsevolodi poeg, kes oli selleks ajaks Novgorodi tagasi saabunud.

Varsti pärast Tartu langemist kavatses Jaroslav anda lööki otse saksa võimu südamesse Liivimaal. Ta hakkas ette valmistama suurt sõjaretke Riia vastu. Vürsti päriskohast Perejaslavl-Zalesskist kutsuti abiväed, kes löid oma telgid üles Novgorodi all vürsti residentsi, Rjuriku linnuse juures. Algas sõjaväe kogumine Novgorodis ja Pihkvas.

Kuid sõjaretke mõte kaugel Riia vastu osutus tol hetkel eba populaarseks. Novgorodis ja eriti Pihkvas valitsevad ringkonnad, bojaarid ja kaupmehed, püüdsid võimalikult kiire rahu jalaleseadmise poole sakslastega, sest kestvad sõjad avaldasid tugevat mõju kaubandusele Liivimaaga ja välismaadega Liivimaa kaudu. Pihkva ja Novgorodi kaupmehed olid huvitatud ainult oma kasudest, riigi huvidele ei mõtelnud nad sugugi.

Pihkvalased tuletasid Jaroslavile meelde tema esimese suure sõjaretke ebaõnnestumist Liivimaale, Tallinna vastu 1223. a. ning keeldusid uuest sõjaretkest osa võtmast. Pihkvalaste keeldumise mõjul astus ka bojaaride ja kaupmeeste poolt juhitud Novgorodi vetše välja sõjaretke vastu. Jaroslavi kavatus kukkus seekord läbi.

Sõjategevus sakslaste vastu algas uuesti aastal 1233. Kasutades osa Pihkva bojaaride reetmist, vallutasid saksa rüütlid ootamatu rünnakuga vana Irboska kindluse, mis kaitses läänest Pihkva lähiseid. Pihkvalased piirasid Irboska ümber ja võitsid selle tagasi. Nüüd, pärast sakslaste kallaletungi, leidis Liivimaa sõjaretke mõte Novgorodis vastukõla. A. 1234 tõi

Jaroslav uuesti vägesid Perejaslavlist, kogus Novgorodi polgud ja asus teele Eestisse selle keskuse Tartu poole. Emajõe jääl Tartu all lõi Jaroslav raskesti rüütleid, kes tulid talle lin-nusest vastu, ja sõlmis nendega rahu „kõige oma õigusega”. Vene suurima ajaloolase S. M. Solovjovi arvates just siis sun-diski Jaroslav rahulepingu ühe punktiga Tartut ja Tartu maa-konda maksma venelastele iga-aastast maksu, mis kehtis XVI sajandi keskpaigani. Selle maksu kehtestamise täpne aeg on teadmata, aga kõige tõenäolisem on, et see kehtestati just a. 1234, kui venelased vallutasid Tartu esmakordselt pärast tema üleminekut sakslaste kätte. Tol ajal olid veel kõigile selged Venemaa põlised õigused Tartumaa üle; sisseseatud maks pidi sümboliseerima, et need õigused jäävad Venemaale, et Tartumaa on sakslaste käes vaid ajutiselt.

Ka Lätis püsis analoogiline olukord võrdlemisi kaua. Ida-Läti Tolova maakonna lätlased alistati ja ristiti sakslaste poolt XIII sajandi 20. aastail. Kuid pihkvalased kogusid kogu Tolova maakonnalt iga-aastasi makse XIII sajandi lõpuni. Kuigi saks-lased valitsesid siin juba ammust ajast, sõitsid Pihkva maksudekogujad iga aasta kuni XIII sajandi lõpuni kogu maa-konnas ringi ja kogusid igalt-külalt Pihkva kroonule kindlaks-määratud maksu. Ka siin sümboliseeris maks, et juriidiliselt pole seaduslikuks ülemvõimuks selles maakonnas mitte ajuti-sed valdajad sakslased, vaid Pihkva.¹

Tartu maakonnalt kogutav maks etendas hiljem XVI sajan-dil, nagu seda edaspidi näeme, üsna olulist osa poliitiliste sündmuste käigus.

Jaroslavi sõjaretk 1234. a. oli vene riikluse viimne katse jätkata võitlust Liivimaa pärast. Kolm aastat hiljem algas tatarlaste vallutusretk Venemaale. Tatarlaste vallutusretkes ja ikkest nõrgestatud Venemaa oli sunnitud ajutiselt leppima Baltimaade kaotamisega.

Kuus aastat hiljem püüdsid saksa rüütlid kasutada seda era-kordselt rasket olukorda, millesse Venemaa oli sattunud esi-algu pärast Batukhani vallutusretke, ja katsusid jätkata oma vallutusi vene alade arvel.

Selleks, et kindlustada sõjaretkedu, sõlmis ordu liidu Rootsiga. Rootsi ja saksa rüütlid astusid välja üheaegselt. Rootslased suunasid oma löögi Neevale ja Laadoga järvele,

¹ Pihkva oli tol ajal pool-iseseisev Novgorodi vasall-vürstiriik.

saksa rüütlid aga Irboskale ja Pihkvale, kavatsedes edaspidi vallutada ja alistada kogu Loode-Venemaa.

Rootsi rüütlite sõjaretk Venemaale peatati kohe selle alguses Neeval. Noor Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavi poeg astus vaenlastele vastu Neeva kaldal ja lühikeses lahingus purustas rootsi sõjaväe täielikult. Võidukas vürst läks sellest ajast peale ajalukku „Nevski“ nime all.

Sakslaste tegevus oli edukam. Kasutanud osa Pihkva bojaaride reetmist, vallutasid saksa rüütlid Irboska ja Pihkva, mis oli Novgorodi järel suurim linn Loode-Venemaal. Sakslased liitsid vallutatud maad otsekohe oma valdustega. Pihkvasse, nagu kõigis ordule kuuluvais linnades ja maa-aladel, pandi ametisse kaks foogti¹ linna ja selle ümbruse valitsemiseks.

Esimene edu tiivustas „ristirüütleid“. Talve algul vallutasid nad Vadjamaa (Soome lahe rannik Narva jõest Neeva jõeni) ja Neeva kaldad. Sakslased ehtasid Koporjes kõrgele kingule puust kindluse ja panid elanikkonnale maksud peale. Siis vallutasid sakslaste salgad Luuga, Tessoovo ja Sablja küla. Rüütlike eelsalgad ilmusid 30 versta kaugusele Novgorodist.

Olukord oli kriitiline. Sakslased olid juba vallutanud kõik Novgorodi ääremaad läänes, vaenlane seisis Novgorodi väravas. Terve Loode-Venemaa saatus oli kaalul.

Aleksander Nevski polnud sel ajal Novgorodis: läinud tülli isemeelsete Novgorodi bojaaridega, sõitis ta Perejaslavli, kuid ähvardav oht, mis laskus kodumaa kohale, sundis unustama kõik tülid. Novgorodlased saatsid Aleksandri juurde saadikud palvega tulla ja asuda sakslaste vastu peetava võitluse etteotsa.

Aleksander sõitis otsekohe Novgorodi ja viis kogu rahva võitlusse vaenlase vastu. Koguti maakaitsevägi kogu Novgorodi maalt ja ka Kesk-Vene aladelt tuli appi polkusid.

Mõne lühikese löögiga võttis Aleksander tagasi Koporje, Vadjamaa ja Pihkva. Ordu juhatus mõistis, et saabub otsustava kokkupõrke tund. Ordu kogus kõik oma jõud ja läks uuesti Venemaa vastu.

5. aprillil 1242 toimus Peipsi järve jääl otsustav lahing, mis läks ajalukku „Jäälahingu“ nime all. Rüütliväed purustati

¹ Foogt — asehaldur; ametiisik, kes valitses linna või maa-ala ordu nimel.

täielikult; ainult nende armetud riismed päätsid end põgenemisega.

Sakslaste purustamine Peipsi järvel etendas otsustavat osa saksa ordu saatuses Baltimail. Saksa rüütlite pealetungienergia rauges võitluses vene rahvaga. Pärast Jäälahingut olid rüütlid tahes-tahtmata sunnitud tunnustama tõde: vene rahvast ei õnnestu vallutada ja alistada. Peipsi järve jääl pandi piir sakslaste tungimisele itta.

Rasketes võitlustes sakslastega säilitas vene rahvas oma sõltumatuse ja pääsis sellest saatusest, mis sai osaks eestlastele ja lätlastele. Baltimaade rahvad aga sattusid mitmeks sajandiks sakslaste ikke alla.

Mis on rüütlite võidu põhjus võitluses Baltimaade pärast? Neid põhjusi tuleb otsida sisepoliitilisest olukorrast, mis kujunes tol ajal Baltimaades ja Venemaal. Balti rahvad polnud saksa sissetungi alguseks veel suutnud luua oma riiklust; seepärast puudus Baltimail jõud, kes oleks võinud organiseerida vastupanu saksa agressioonile ja ühendada iga rahva jõud võitluseks sakslaste vastu. Baltimaade üksikud hõimud ja maakonnad võitlesid sakslastega üksikult ning said naaberladelt ja hõimudelt toetust ainult erandjuhtumel.

Venemaa elas sel ajal läbi oma riikluse nõrgenemise perioodi, mille oli esile kutsunud feodaalkillunemine. Novgorodi ja Polotski võimud olid neil aastail ametus pinga võitlusega vene naabervürstiriikide ja Leedu vastu. Polotski vürstiriik kurnas kõik oma jõud selles võitluses ja varsti pärast kirjeldatud sündmusi oli täielikult vallutatud Leedu vürstide poolt. Novgorod võitles kogu selle aja vältel Vladimir-Suzdali vürstidega ja võis ainult aeg-ajalt tegelda võitlusega saksa sissetungi vastu Baltimail. Kuid ilma vene sõjavägede pideva ja süstemaatilise toetuseta ei võinud killustatud ja halvasti relvastatud Balti hõimud kaitsta oma maad saksa rüütlite hästi organiseeritud ja sihikindla ekspansiooni vastu.

Pärast 1242. aastat kindlaskujunenud riigipiir Liivimaa ja Novgorodi vahel lahutas eestlased ja lätlased vene rahvast. Kuid vene rahva ja Balti rahvaste igivanad sõprussidemed ei katkenud isegi täieliku poliitilise lahusoleku tingimustes. See ilmnes kujukalt 1343. a. sündmustes.

IV. EESTLASTE SUUR SAKSAVASTANE ÜLESTÕUS AASTAL 1343

Vallutajad ei osanud luua anastatud maast ühtset riiklikku organismi. Saksa Liivimaa osutus keeruliseks konglomeraadiks mis koosnes tervest reast väga nõrga keskviimuga iseseisvaist poliitilistest moodustustest.

Algusest peale tegutses Liivimaal kolm põhilist poliitilist jõudu: rüütliordu, kirik ja linnad. Esialgu peeti Liivimaa peaks, selle feodaalseks läänihärraks Liivimaa kirikupead Riia peapiiskoppi, hiljem aga Liivi ordumeistrit. Tegelikult aga olid kõik Liivimaa koosseisu kuulunud poliitilised üksused oma sisepoliitilises elus täiesti iseseisvad. Isegi kiriklikes asjades otseselt Riia peapiiskopile allutatud Tartu, Saare- ja Kuramaa piiskopid olid iseseisvad feodaalsed valitsejad oma maa-alal ja teostasid seal täielikult oma võimu.

Rüütliordu oli tähtsaimaks poliitiliseks jõuks Liivimaal. Liivi ordumeister, keda esialgu peeti Riia peapiiskopi vasalliks, nihkus järk-järgult esimesele kohale Liivimaal. Liivi ordule kuulus ligi pool kõigist maa-aladest. Tema omandid ei moodustanud tervet massiivi: ordumaad asusid läbisegi piiskopi maadega. Ordu oli kirikust tugevam, sest ta esines ühtse jõuna, kuna piiskopid ja peapiiskop kaitsesid oma huvisid igaüks eraldi.

Kolmandaks poliitiliseks jõuks olid suured linnad: Riia ja Tartu, hiljem Tallinn ja Narva. Linnad olid iseseisvad, neil oli omavalitsus (magistraat), oma kohus, oma seadused, oma sõjaline jõud (linna sõjavägi).

Kõik need poliitilised võimud võitlesid lakkamatult üksteisega. Liivimaa ajalugu on lakkamatu terava sisepoliitilise võitluse ajalugu. Piiskopid võitlesid linnade vastu, ordu üksikute piiskoppide vastu, linnad ordu vastu jne. Riias näiteks võitles kolm „peremeest“ võimu pärast: Riia peapiiskop, linna magistraat ja Liivi ordumeister.

Poliitiliste suhete keerukust ja segasust Liivimaal süvendas veel ühe poliitilise teguri olemasolu põhjus: taanlased, kes teatavasti ka osa võtsid Liivimaa vallutamisest — Taani ristisõdijad vallutasid Põhja-Eesti koos Tallinna linnaga. Tõsi, esimesel korral ei vallanud taanlased Eestit kaua: juba kaheksa aastat hiljem, kasutades ajutist riigivõimu nõrgenemist Taanis, feodaalsete kodusõdade tagajärjel haarasid saks-

lased Eesti enda kätte. Ordule oli siin abiks ka see asjaolu, et Eesti vallutanud Taani ristsõdijate väed koosnesid tunduvas osas saksa rüütlitest.

Ordu valdas Eestit kümme aastat. Selle lühikese aja kestel oli enamik maid Eestis antud omandiks saksa rüütlitele, kes edaspidi moodustasidki üle 80% kogu maa feodaalidest. Kuigi tänu paavsti vahetalitusele Taani sai Eesti 1237. aastal tagasi, olid peaaegu kõik maaomandid maal juba ära jaotatud. Taanis endas ei leidunud rüütlite seas kuigi palju neid, kes oleks soovinud kaugesse Eestisse ümber asuda. Seega ka Taanile kuuluvas Eestis moodustasid peamiselt sakslased feodaalse valitseva klassi.

Oma valitsemise 110 aasta kestel oli Taani valitsus Eestis peremeheks vaid nimeliselt. XIII ja eriti XIV sajandil toimub Taanis pidevalt sisemisi võitlusi, mis tunduvalt nõrgendasid kuninga võimu. Taani kuningail ja valitsevail ringkondadel polnud tavaliselt mahti tegelda oma kaugel meretaguse asuma asjadega. Selle tagajärjel olid saksa rüütlid siinseis maaomandites veel suurema täisvõimuga isandaiks kui nende kaasmaalased ordumaades.

Selline oli poliitiline kord, mis kujunes Liivimaal Saksa ja Saksa-Taani vallutuste tagajärjel. Sisepoliitiliste suhete keerukuselt meenutas ta poliitilist korda igal teisel maal tolle ajajärgu feodaalses Euroopas. Liivimaa poliitiliste ja sotsiaalsete suhete iseärasus peitus teisel. Kogu poliitiline ja sotsiaalne kord oli siin puhtal kujul pealeehitatud ja väljastpoolt toodud nähtus. Kõik feodaalse ühiskonna valitsevad kihid ja suurte linnade linnakodanikud olid välismaised sisserändajad. Maa peamine põline elanikkond moodustas enesest rõhutatud klassi. Feodaalne surve kujunes ühtlasi ka rahvuslikuks surveks.

Eestlastele ja lätlastele pandi peale rida feodaalkohustusi, mida XIII ja XIV sajandil täideti peamiselt natuuras (obrokk). Nii kohustuste ulatus kui ka feodaali võimupiirid talupoegade üle kasvasid järk-järgult. Balthasar Russow, sakslane, vaimulik ja saksa Liivimaa patrioot, kes, nagu võiks arvata, polnud sugugi huvitatud sellest, et tugevdada süngeid värve oma kaasmaalaste käitumise kujutamisel, annab huvitavaid andmeid feodaalsurve iseloomustamiseks Baltimaades XIV—XV sajandil. Tema sõnade järgi „talupojal polnud mingit muud õigust peale selle, mille mõisnik talle andis... Ja vaene inimene ei

tohtinud kaevata ühelegi kõrgemale võimule mistahes vägivalda ja ülekohtu üle. Ja kui talupoeg ja ta naine surid, jättes järele lapsi, siis laste kohta pandi kehtima niisugune eestkostmine, et isandad võtsid endale kõik, mis jäi vanemaist järele, kuna lapsed pidid asuma alasti ja palja jalu mõisniku kolde juurde. . . Ja kui talupoeg juhuslikult veidi vääratas, siis käskis mõisnik ilma igasuguse armuta ja inimliku tundeta teda paljaks võtta ja teda peksti pikkade teravate vits-tega, hoolimata ta vanusest. . . Oli ka selliseid aadlikke, kes vahetasid oma vaeseid talupoegi koerte ja hurtade vastu. Seda ja muud selletaolist omavoli, ülekohtu ja vägivalda aadlike poolt pidid kannatama selle maa vaesed talupojad, kes jäeti võimude poolt hooletusse."

Feodaalsurve võttis eriti raske kuju Taanile kuuluvas Eestis, kus saksa feodaalid, kasutades Taani võimude (Taani asehaldurite) nõrkust, pidasid end täielikeks ja piiramatuiks valitsejaiks oma talupoegade üle. Viidud äärmuseni, katsusid eesti talupojad XIV sajandi 40 aastate algul leida õiglust oma feodaal-maahärra juures: nad saatsid Taani kuninga juurde delegatsiooni kaebusega tagakiusamiste üle saksa feodaalide poolt. Oma kaebekirjas kirjutasid eestlased, et sakslased-feodaalid „röövisid nende naistelt au, vägistasid nende tütreid, võtsid neilt varanduse ja muutsid nad oma orjadeks". Kiri lõppes uhkete sõnadega: „Parem on surra, kui jätkata viletsat olemasolu niisuguse ikke all." Selline oli eesti rahva eesrindliku osa otsus. Ja kui katse pöörduda Taani kuninga poole ebaõnnestus (delegaadid peeti kinni ordu võimude poolt ega suutnud jõuda Taani), siis täitis eesti rahvas oma otsuse, kasutas viimast võimalust ja võttis kätte relvad, et võita või surra.

1343. aastal jüriööl (22./23. aprillil) süttis tohutu tuleriit kõrgel künkal Harjumaal. See oli ülestõusu märk. Uhe ööga tõusis eesti rahvas üles kogu Kesk-Eestis võitluseks oma rõhujate vastu. Ülestõus oli ette valmistatud hoolikalt ja ranges saladuses kohalike võimude ja saksa feodaalide eest. See tabas sakslasi ootamatult ja haaras korraga suure maa-ala.

Ülestõusu eesmärk selgus kohe selle esimestel tundidel. Kaasaeglase sõnade järgi „kõik, kes olid saksa soost, pidid surema". Kõik sakslased, kes juhtusid olema ülestõusu piirkonnas — feodaalid, nende naised, lapsed, teenrid, mungad jne. —, löödi kohe maha. „Nad tapsid Padise kloostri 28 munku ja põletasid kloostri. Nad põletasid kõik aadlike mõi-

sad, uitasid maal ringi sinna ja tänna ning tapsid kõik neile ettejuhtuvad sakslased... Kes naistest ja lastest pääsis meeste käest, need tapeti eesti naiste poolt; põletati kirikuid ja klostreid..."

Ülestõus oli algusest peale suunatud sakslaste ikke täielikule hävitamisele Eestis. Ülestõusnud püüdsid hävitada viim seni kõik sel maal elavad sakslased ja hävitada vihatud saksa kirik, mis oli sakslaste võimu sümboliks. See oli talupoegade sõda, analoogiline viis aastat hiljem Prantsusmaal puhkenud jacquerie sõjaga, sest ka see oli suunatud feodaalse surve vastu. Kuid see oli ka midagi rohkemat kui lihtsalt talupoegade sõda: see oli terve rahva ülestõus välismaiste orjastajate vastu.

Liikumise juhtimiseks valisid ülestõusnud endi hulgast neli juhti. Mõne päevaga oli kogu Kesk-Eesti ülestõusnute käes. Harjumaal järel tõusis rahvas Läänemaal. „Läänemaa eestlased tapsid samuti kõik sakslased, keda nad kätte said," jutustab kaasaeglane. Tema sõnade järgi tapeti Läänemaal ligi 1800 sakslast.

Harjumaal ülestõusnud kogusid oma salgad kokku ja hakkasid liikuma Tallinna, Eesti suurima poliitilise keskuse poole, püüdes kiire tegutsemisega takistada vaenlast toibumast ja jõudu kogumast. Kümme tuhat ülestõusnud eestlast asus Tallinna müüride alla ja piiras linna sisse. Läänemaal ülestõusnud piirasid samal ajal sisse maakonna keskuse Haapsalu.

Kogu saksa rüütelkonna vahelesegamine toimuvasse võitlusse oli vältimatu. Jäämata lootma üksnes oma jõule, pöördus ülestõusnud eesti rahvas, nagu 120 aastat tagasigi, abi saamiseks suure vene rahva poole.

Kaks saadikut ülestõusnud Harjumaalt läks abisaamise palvega Pihkva. Pihkva võimud lubasid aidata ja alustasid viibimata ettevalmistusi sõjaretkeks.

Ülestõus võttis lühikese ajaga niisuuure ulatuse, et hakkas ähvardama kogu rüütli-Liivimaa olemasolu. Liivi ordumeister Burchard von Dreyleben otsustas tulla appi oma kaasmaalastele Taani valdkonnas, seda enam, et ülestõus levis juba ordugi maadele.

Et võita aega vägede koondamiseks, tegi ordumeister ülestõusu juhtidele ettepaneku tulla 4. mail läbirääkimistele tema juurde Paide ordulossi, mis asus ülestõusnud maakondade naabruses, kusjuures ta lubas ülestõusnute kaebused erapooletult läbi vaadata.

Ülestõusu juhid tegid suure taktikalise vea: nad nõustusid läbi rääkima. Kui Eesti juhid saabusid Paide lossi, küsis ordumeister neilt: „Miks nad tapsid ja hävitasid armutult sakslasi, nii noori kui vanu. Üks neist vastas selle peale, et sakslased rõhusid ja kiusasid neid taga nii kaua, et nad ei suutnud seda enam taluda. Ordumeister küsis uuesti, miks nad tapsid Padisel väeseid munki. Nad vastasid, et ka need on küllalt patustanud, ja kui nad oleksid leidnud veel kas või küünrapikkuse sakslase, siis seegi oleks pidanud surema.“¹

Läbirääkimiste kestel käitusid Eesti juhid suure väärikusega, süüdistades kartmatult rahva nimel sakslasi kuritegudes. Ordumeister, kes oli varem garanteerinud eesti juhtidele puutumatuset, käskis pärast tulemusteta lõppenud läbirääkimisi juhid vangistada. Tekkis lühike võitlus ja ülestõusu juhid „raiuti tükkideks“.

Hävitanud ülestõusu juhid ja koondanud jõude, asus ordumeister pealetungile. Ordu väed läksid vabastama Tallinna. Purustanud teel mitu eestlaste salka, jõudsid rüütlid 14. mail Tallinna alla. Lahing Tallinna all otsustas ülestõusu saatuse.

Eesti ülestõusnute malev, mis koosnes väheste sõjaliste teadmistega ja halvasti relvastatud talupoegadest ning oli pealegi kaotanud oma juhid, ei suutnud muidugi lahingus vastu panna suurepäraselt relvastatud ja soomustatud rüütlitele, kes tungisid peale ratsarivis. Lahing muutus kiiresti tapatalguks. Ligi kolm tuhat eestlast tapeti, ülejäänud hajusid laiali. Ülestõus kaotas korraga oma peajõud.

Kaasaeglane teatab meile ühe huvitava üksikasja. Kui Tallinna elanikud-sakslased tulid pärast lahingut linnast välja tapetud vaenlasi vaatama, tõusis üks verest nõretav eestlane äkki laipade virnast ja sööstis vaarudes kallale mööduvale sakslasele. „Neil oli niisugune vaen sakslaste vastu, et isegi poolsurnu tahtis tappa veel ühe sakslase.“

Pärast Tallinna vabastamist piiramisest liikus ordumeister appi ümberpiiratud Haapsalule. Haapsalut piiravad eestlased ei hakanud ootama ebavõrdset lahingut, vaid läksid metsadesse laiali.

20. mai paiku koguti viimaks Pihkvas kokku sõjavägi, kes pidi ülestõusnud eestlastele appi tulema. Selle sõjaväe kogumise aeglane tempo oli tingitud tollal Pihkvas (ja Novgoro-

¹ Renneri Baltimaade kroonika. Balti koguteos, kd. II, Riia 1879, lk. 242.

dis) kehtinud relvajõudude organisatsioonist. Pihkvas oli alaliseks sõjaliseks jõuks ainult väike malev, mis oli küllaldane oma kindlustatud piiride kaitseks, kuid täiesti mitte küllaldane suurteks pealetungi-operatsioonideks. Neil juhtumel tuli koguda sõjaväge relvastatud linnaelanikest ja talupoegadest, mis nõudis tavaliselt palju aega.

Selle tagajärjel said ülestõusnud eestlastele appi tulevad vene väed väljuda Pihkvast alles siis, kui viimaste peajõud Kesk-Eestis olid juba purustatud. Vene väed ületasid piiri alles 26. mail ja tungisid Liivimaa piiril asuvasse Tartu maakonda. Siin said vene väejuhid nähtavasti teada ülestõusu mahasurumisest. Edasi minna sügavamale Eestisse polnud enam mõtet. Vene sõjavägi jõudis vaid Otepää lossini, põletades ja laastades viie päeva kestel sakslaste omandeid, ja pöördus siis tagasi.

Tagasiteel jõudis pihkvalastele järele Ordu poolt saadetud sõjavägi. 1. juunil toimus lahing. Pihkvalased jätsid üksteisega jumalaga, öeldes: „Ärgem häbistagem oma isasid ja esivanemaid ning võidelgem oma isamaa eest.“ Kroonik jutustab, et toimus suur lahing, sakslased said lüüa ja tõrjuti tagasi.

Tallinna all purustatud eesti ülestõusnute maleva riismed (3000—5000 meest) taganesid sel ajal vene piirile, lootes leida varju vennalikul Vene maal. Võimalik, et nad kavatsesid ühineda Pihkvast pealetungiva vene malevaga. Pihkva malev jõudis igatahes vene maa-alale tagasi enne, kui ühinemine võis toimuda. Taganevad eestlased möödusid lõunast Otepää juurde koondatud rüütlite vägedest ja saabusid vene maa-alale Pihkvast lõuna pool Ostrovi linna piirkonnas. Nende järel tungisid varsti vene piiridesse rüütlid, püüdes vene maa-alal sisse piirata ja vangistada nende kättemaksu eest äräläinud eestlased. Kuid Pihkvast tuli vene sõjavägi eestlastele appi. Kahe liitlasrahva sõjaväed purustasid verises lahingus rüütlid ja ajasid nad välja vene piiridest.

Venemaal varju leidnud eesti ülestõusnute edasine saatus on teadmata. Väga võimalik, et enamik neist jäi elama Pihkva, külalislahkele Venemaale. Paljude aastate jooksul ei võinud nad kodumaale tagasi minna: seal ähvardas neid surmanuhtlus.

1343. aasta juuni alguseks oli ülestõus Kesk- ja Põhja-Eestis tegelikult juba likvideeritud. Vabadusvõitlus lõppes lüüasamisega, kuid eesti rahvas polnud murtud.

Areenile ilmus eriti sõjakas osa eesti rahvast — saarlased.

Saaremaa eestlased etendasid sajandite kestel juhtivat osa võitluses iseseisvuse eest ja oskasid visa vastupanuga vallutajaile kaitsta osa oma endisest vabadusest. Saksa ordu Saaremaal oli veidi nõrgem kui mandril.

Saaremaal, nagu Kesk-Eestiski, valmistati ülestõusu ette hooletult ja suures saladuses. Ööl vastu 24. juulit tõusis Saaremaa rahvas nagu üks mees võitluseks saksa ikke vastu. Siingi, nagu Harju- ja Läänemaal, tapeti ühe ööga viimse kui üheni kõik saarel elavad sakslased (peale väheste, kes päästsid end Saaremaa ainsas rüütlilossis Pöides. Saksa papid, kes olid eriti vihatud eestlaste poolt, uputati.

Pöide loss piirati viibimata ümber. Rüütlid pidasid vastu kaheksa päeva. Lootust abile oli vähe ja loss oli sunnitud kapituleeruma. Ülestõusu juhid garanteerisid rüütlitele takistamatu läbipääsu mandrile. Ent kui lossi väravast astusid välja samad inimesed, kes olid paljude aastate jooksul kõige rohkem rõhunud Saaremaa talupoegi, ei suutnud kapituleerumist vaatama tulnud ülestõusnud tagasi hoiduda. Algas tapmine, kõik sakslased tapeti kas relvaga või lihtsalt kividega. Sellest hetkest alates oli kogu saar ülestõusnute käes. Kuna ordul polnud laevastikku, oli ülestõusnute julgeolek garanteeritud kuni talve saabumiseni (väinade kinnikülmumiseni).

Ülestõus Saaremaal halvendas järsult uuesti Ordu seisukorda. Kesk-Eestis jätkusid veel rahutused, ülestõusnute rühmad rändasid alles mööda maad. Tehti koguni katse vallutada ootamatu lõõgiga Viljandi loss, üks suurimaid losse Liivimaal. Sellises olukorras otsustas Liivi ordumeister pöörduda abi saamiseks Preisimaale oma feodaal-läänihärra Teutooni ordu suurmeistri poole.¹ Suurmeister saatis otsekohe suure rüütlite maleva, üldarvult ligi 4000 hästi relvastatud meest.

Saanud nii tugeva abi, otsustas meister kindlustada, et ülestõus ei saaks enam korduda, ja selleks hävitada eestlased peaaegu viimse kui üheni Harjumaal, mis oli ülestõusu peaskoldeks. Rüütlite malev jagati rühmadeks, mis asusid ordulossidesse. Novembris, kui kõik ettevalmistused olid lõpetatud, „andis meister Burchard oma sõjaväele käsu laastada Harjumaad ja hävitada vanad koos noortega“.²

¹ 1237. aastast alates oli Liivimaa rüütliordu Teutooni rüütliordu, saksa rüütelkonna suurima koondise, autonoomne osa. Teutooni ordu resident-siks oli Preisimaa.

² Renneri kroonika.

Harjumaa rahvas ei suutnud enam organiseerida otsustavat tõrjet oma vaenlaste vastu. Aktiivsem osa meestest oli osalt juba tapetud, osalt põgenenud Venemaale. Ent saanud teate ähvardavast ohust, otsustasid mehised eestlased võidelda lõpuni. Maakonna keskosas kindlustati uuesti ja valmistati kaitseks ette kaks vana linnust. Seal leidis varju tuhandeid eestlasi ühes naiste ja lastega. Alles pärast meeleheitlikku võitlust õnnestus rüütlitel vallutada mõlemad kindlustused. Kõik seal kinnivõetud eestlased tapeti. Peaaegu kogu maakonna elanikkond hävitati armutult. Mitme aastakümne kestel pärast seda oli Harjumaa lage kui kõrb.

Järg oli Saaremaa käes. Veebruaris, kui väin oli kinni külmunud, tungis ordumeister oma sõjaväega saarele. Ka siin järgnes äge lahing, mis kestis märtsini. Sulailmade eel võtsid saarlased tarvitusele kavaluse ja teatasid oma alistumisest. Ent kui ordumeister oli oma sõjaväega tagasi läinud mandrile, tõusid saarlased uuesti üles. Alles järgmisel talvel, 1345. aasta algul, õnnestus rüütlite sõjaväel pärast visa võitlust sundida Saaremaa alistumisele.

Ulestõus Saaremaal oli vaid episoodiks võitluse käigus. Omaette, ilma Kesk-Eesti osavõtuta ei võinud see tuua täielikku võitu ja sakslaste väljaajamist Eestist.

Suur eestlaste ülestõus nurjus, nagu muide kõik talupoeegade ülestõusud feodalismi ajastul. See on ajaloo seadus. Halvasti relvastatud eesti talupojad ei suutnud pidada vastu kauakestvas võitluses hästi relvastatud ja organiseeritud feodaalse saksa rüütelkonnaga. Ulestõusu nurjumise teiseks põhjuseks oli venelaste abi hilinemine. Ulestõusu peajõud purustati niivõrd kiiresti, et selleks ajaks, kui Venemaa suutis saata sõjaväge, oli ülestõus juba nurjunud.

Ulestõusu mahasurumise tagajärjel tugevnes Ordu seisukord. Nähes, et tema riik pole võimeline enda käes hoidma kauget meretagust asumaad, müüs Taani kuningas Eesti 1347. aastal Liivi ordule. Sellest hetkest alates oli kogu Liivimaa ordu võimu all.

Suur eestlaste ülestõus oli üheks suurimaks sündmuseks eesti rahva ajaloos. Eesti rahvas on meie ajani säilitanud traditsioone kangelaslikust vabadussõjast võõramaiste vallutajate vastu.

V. LIIVI SÕDA

Kaks sajandit kestnud vene maa-alade ühinemise protsess lõppes XV sajandi lõpupoole. Liivimaa piirid ei puutunud nüüd enam kokku Novgorodi ja Pihkva bojaaride vabariikidega, vaid ühtse vene rahvusriigiga, mis ühendas endaga Novgorodi- ja Pihkvamaa.

Ühendatud Vene riigi esimese suurvürsti Ivan III käed olid ikka veel liiga seotud riigi siseasjadega, et üles seada suuri välispoliitilisi ülesandeid, kuid ta nägi ette, et Vene riigil peab paratamatult üles kerkima Balti merele väljapääsu küsimus, Liivimaa ja selle sadamate küsimus. Ning Ivan III käsul ehitatakse aastal 1492 piiriäärse Narva jõe venepoolsele idakaldale otse Narva linna vastu võimas Ivangorodi kivikindlus. Süllapaksused kivimüürid tohutute sakiliste tornidega kasvasid kõrgele neemele kõigest 200 meetrit Liivi lossist, Narva linna tsitadellist.

Ivangorodi ehitamisega kindlustas Vene riik mitte ainult oma läänepiire, vaid seadis Narva linna ja selle sadama vene suurtükkide kontrolli alla. Veel enam: Ivangorodi ehitamisega pani noor Vene riik aluse oma uuele välispoliitikale, aluse võitlusele Balti mere ranniku ja sadamate eest. See võitlus puhkes pool sajandit hiljem.

XVI sajandi keskpaiku kohtusid Liivi ordu ja Venemaa otsustavas kokkupõrkes esmakordselt pärast 1242. aastat. Ent jõudude vahekord oli muutunud juba hoopis teiseks kui kolmsada aastat tagasi.

350-aastase Baltimail viibimise kestel ei osanud sakslased luua oma veidigi kindlat riiklust. Liivimaa oli endiselt keeruline konglomeraat iseseisvaist poliitilistest moodustustest, mis tekkisid juba XII sajandi algul ja sellest ajast saadik võitlesid lakkamatult üksteisega. Võrdlemisi väikeses riigis oli üheksa suurt poliitilist üksust (arvestamata väiksemaid): Ordu, peapiiskop, neli piiskopkonda ning Riia, Tallinna ja Tartu linn. Liivi ordumeister oli vaid vormiliselt feodaalne riigipea. Peale ta oma vasallide allusid vähesed talle faktiliselt. Kogu saksa-Liivimaa ajalugu läbib lakkamatu võitlus linnade ja piiskoppide vahel, üksikute piiskoppide ja Ordu vahel jne.

XII—XIV sajandil oli niisugune poliitiline kord üsna tavaliseks nähtuseks Euroopas. Kuid XVI sajandil muutus see juba

anakronismiks. XV—XVI sajandil toimub kõigis Euroopa tähtsamais riikides feodaalse killunemise likvideerimise ja tsentraliseeritud rahvusriikide loomise protsess. Kuninglik võim Prantsusmaal, Hispaanias, Inglismaal, Rootsis ja teistes riikides, toetudes linna alamrahvale, rahvamassi laiemale kihtidele ja kogu rahvale, koondab enda kätte kogu maa ja loob ühtse rahvusriigi tugeva tsentraliseeritud riigiaparaadiga. Ka Venemaal toimusid tol ajal analoogilised sündmused, kus Moskva suurvürstid rahvamasside, esmajoones linnakodanike toetusel viisid läbi kõigi vene maade ühendamise vene rahvusriigiks.

Liivimaal oli selline protsess võimatu.

Sakslased, kes vallutasid kuni Baltimaad ja moodustasid seal valitseva klassi, jäidki sel maal väljast tulnud vallutajaks ja võõramaalasteks. Saksa soost isandate ja elanikkonna peamassi — eesti ja läti rahva — vahel asus endiselt kuristik. Euroopa maades loodi ühtseid tsentraliseeritud riike rahvamasside toetusel masside tegutsemise tulemusena, loodi väljakujuneva rahvuse poolt. Liivimaal, kus feodaalklass ja linnakodanikud olid võõramaalased, puudusid tingimused rahvuse kujunemiseks. Isegi riigi ühtsuse idee, rahvusliku ühinemise idee oli siin saksa soost valitseva klassi ja Baltimaade rahvaste rahvusliku antagonismi tõttu mõeldamatu.

Seepärast tundsid end saksa „isandad“ oma valitsemise 350. aastal Baltimaades endiselt külalistena. Liivimaa polnud neile mitte kodumaa, vaid ainult elukoht. Isegi patriotismi mõiste puudus. Saksa rüütlid ja bürjerid hoolitsesid vaid oma kasude ja lõbude eest.

XVI sajandil saksa-Liivimaa lagunes ilmselt. Juba mainitud Tallinna pastor Balthasar Russov jättis meile tunnistuse selle lagunemise kohta: tema sõnade järgi rüütlite, aadlike ja vaimulike „kogu elu möödus ajujahis ja küttemises, täringimängus, ratsutamises ja ühelt peolt teisele sõitmises“. Pulmad, ristsed ja kirikupühad lakkamatute söömingute ja joomingutega järgnesid üksteisele. „Joomist ja luksust ei peetud enam patuks, vaid heaks omaduseks; igal maal oli tol ajal parimaks kiituseks liivlastele (Liivi sakslastele. Autor.) see, et nad on tublid joodikud.“ XVI sajandi liivi aadlikud ei sarnlenud enam sugugi oma soomustatud esivanematega. Lõbutsevad saksa feodaalid prassisid maha selle, mida teenisid nende pärisorjad, eesti ja läti talupojad, oma higi ja verega. Pärisorjus kujunes

Baltimail välja juba XIV sajandi lõpul ja XV sajandi alguses (isegi varem kui Saksamaal). XVI sajandi lõpuks, nagu näitas talupoegade üleskirjutus, oli jäänud kõigest 20% vabu talupoegi. Talurahva olukord halvenes järk-järgult — „isandail“ kulus üha rohkem raha nende lõbusaks eluks.

XVI sajandil pidi iga talupoeg iga aasta andma mõisnikule neljandiku kuni kolmandiku oma viljasaagist, muretsema kindla hulga mune, kanu, kala jms. härraste lauale, tegema oma hobusega teopäevi härraste põldudel ja niitudel. Peale selle pidi talupoeg tooma leiba ja hobusemoona sõjaväe jaoks, täitma kõiksugu riiklikke töid, maksma makse jne. Ühe kaasaeglase, „Kõigi maade kirjelduse“ autori Sebastian Münzeri sõnade järgi „ei leidu kusagil päikese all nii armetut ja õnnetut rahvast“ kui liivi talupojad.

Münzer maalib värvika pildi XVI sajandi liivi talupoegade elust: kõik liivi talupojad „on pärisorjad ja saavad kõige karmima ja raskema kohtlemise osaliseks oma isandate poolt... Kui talupoeg põgeneb (ja seda on ta sunnitud tegema nälja, piinade ja vaesuse ajal) ning tabatakse, siis raiutakse tal jalg ära, et ta ei saaks enam joosta. Talupojad söövad jämedat leiba ja jämedat toitu, mida meil poleks antud sigadelegi... Orduvõimud ei vaeva end talupoja asjadega, lastes oma ametnikel käsutada talupoegi nii, nagu nad heaks arvavad. Ja nii elab vaene rahvas ja teda peetakse ülal nagu loomi...“

Eestlased ja lätlased nägid kolm ja pool sajandit oma saksa „heategijailt“ ainult üht: rasket, üha tugevnevat feodaalset ekspluateerimist. Saksa valitsemise puhul ei võinud juttugi olla rahvuslikust arenemisest ega mingisugusest rahvuskultuuri arenemisest. Isegi kurikuulus „kristluse valgus“, mille pärast sakslased olevatki kunagi vallutanud Liivimaa, ei jõudnud kolmesaja viiekümne aasta jooksul rahvamassideni. Rusowi sõnade järgi „kogu maal, mida võib võrrelda terve kuningriigiga, polnud ühtki ülikooli või head kooli, ainult pealinnades oli tähtsusetuid eraõppeasutusi“. Vaimulik oli tavaliselt sakslane, „ei osanud kohalikku keelt, vaid pidas jutlusi saksa keeles, talupojad aga ei mõistnud teda... See pärast jäi paganlus püsima suurema osa kohalike liivi elanike juures: tuhandest talupojast võis vaevalt leida ühe, kes oskas „meie isa““.

Liivi ordu oli sakslaste poolt Balti rahvastele väevõimuga pealesunnitud poliitiline pealeehitus. XVI sajandil

muutus ta juba mädakasvajaks, mis takistas maa normaalset arenemist.

Vene rahvusriik pakkus XVI sajandil hoopis teist pilti. Kujunenud pool sajandit enne seda, tugevnes ta XVI sajandi keskpaigaks, tõusis kindlalt jalule ja hõivas kolossaalse maaala Kaspia merest Jäämereni ja Peipsi järvest Uuralini. Kujunes välja tugev tsentraliseeritud riiklik aparaat. Moodustus uus sotsiaalne ja poliitiline riigikord: Moskva tsaaride isevalitsuslik võim lõi endale võimsa toe uue feodaalseisuse — aadlike või teenistuslaste näol.

Relvastatud jõude hakati formeerima uuel viisil: aadlivägi moodustas nüüd sõjaväe peaosa. Rajati Lääne-Euroopa eeskujul tulirelvaga varustatud jalavägi — streletsid.

Eraldi asuvate vene vürstiriikide ühendamise ühtseks riigiks ja sellega seotud laastavate feodaalsõdade lõppemine ning kaubanduslike teede julgeolek lõi tingimused maa rahvamajanduse kiireks arenemiseks. Sisekaubandus suureneb, iga-sugused kutsealad ja käsitööd arenevad, kaubandus-käsitöölinnad kasvavad. Kasvab kaupade tootmine, mis leiavad endale turgu väljaspool Venemaa piire. Luuakse kõik tingimused väliskaubanduse kiireks arenemiseks.

XVI sajandi keskpaigani oli Venemaal üksainus tee väliskaubanduseks — Balti meri. Novgorodi iseseisvuse ajal toimus kauplemine Läänega peamiselt Novgorodi ja Neeva kaudu välismaa laevadel ja välismaa kaupmeeste abil.

XV sajandi lõpul läks juhtiv osa Venemaa kaubandusest Euroopaga Pihkva kätte. Kuid Pihkva kaubandus Lääne-Euroopaga ei toimunud mitte Pihkvas endas, vaid Liivimaa mereäärsete kaubalinnade — Narva, Tallinna — ja Liivimaa südames asuva suurima kaubalinna Tartu kaudu. XVI sajandil on näha nende vene transiitkaubanduse keskuseks muutunud linnade kiiret kasvu. Samuti kasvab Riia, kuhu veeti kaupu piki Väina jõge asuvaist vene maadest. Russowi sõnade järgi „liivi linnades, eriti Riias ja Tallinnas toimus vene ja liivi kaupmeeste vahel niivõrd elav kaubandus, et raske oli leida paremat teistes maades ja linnades... Riias ja Tallinnas on suurepäraseid kaubahoove, aitu ja ladusid iga rahvuse, riigi ja maa jaoks, mille taolisi ei leidu üheski linnas tervel Balti mere rannikul.”

XVI sajandi keskpaigaks muutusid Narva, Tartu, Tallinn ja Riia transiitkaubanduse arenemise tõttu teataval määral juba Venemaa välja- ja sisseveosadamaiks, hädavajalikeks artee-

rideks vene rahvamajanduse organismile. Nende linnade tulevik sõltus sellest, kuivõrd intensiivselt võib edasi areneda kauplemine vene kaupadega.

Venemaa vajas Liivimaa sadamaid mitte ainult kaubanduseks. Nende sadamate kaudu toimusid üldse kõik Vene riigi suhted Lääne-Euroopaga. Tatari ikke aastail oli Venemaa tehniliselt Euroopa maadest maha jäänud. Määratu suure Vene riigi ja selle mitmetuhandelise sõjaväe jaoks oli vaja lakamatut spetsialistide juurdevoolu Euroopast, kes olid suuteliased asutama uusi tööstusi ja uute relvaliikide tootmist, mis olid tarvilikud vene sõjaväe ümberrelvastamiseks moodsa eeskuju järgi.

Liivi ordu valitsevad ringkonnad jälgisid hirmuga Vene riigi kasvavat võimsust ja püüdsid igati takistada Euroopa tehnika ja sõjakunsti pääsemist Venemaale ning pidurdada Venemaa euroopastumist. Liivlased ei lasknud enam Venemaale relvi ning välismaa meistreid ja spetsialiste. Algas Venemaa blokeerimine. Moskva valitsuse agendi Hans Schlitte poolt Euroopas kogutud 123 välismaist meistrit peeti Liivimaa nõudel kinni Lüübeki sadamas enne nende teele saatmist Balti mere kaudu.

XVI sajandi keskpaiku selgus, et niikaua kui Liivimaa on Ordu valduses, on normaalne suhete arenemine Euroopaga Liivimaa sadamate kaudu võimatu.

Liivi ordu muutus vene riigi ajaloolise arenemise piduriks. Kokkupõrge oli vältimatu.

Ivan Julm, oma aja suurim poliitik, mõistis, et tema maa tulevik sõltub Liivimaa sadamate vallutamisest. Ning ta teeb otsuse: vallutada Liivimaa ning viia Venemaa avarale ühiskondliku, majandusliku ja kultuurilise arenemise teele. Selle otsuse teostamine sai Ivan Julma elu peaeesmärgiks. Võitlus Liivimaa pärast täitis üle kahekümne aasta tema valitsemisest.

Põhjus pealetungi alustamiseks Liivimaale leiti ilma vaevata. See oli liivi sõjamaksu küsimus.

Aastal 1553 lõppes vahelepeetud sõda Venemaa ja Liivimaa vahel, mis oli sõlmitud aastal 1503 viiekümneks aastaks. Aastal 1554 saabusid Moskva Liivimaa saadikud läbirääkimisteks

¹ Moskva diplomaadid arvasid, et juriidilisest seisukohast võib Vene riik sõlmida Liivimaaga ainult vahelepeetud sõda — ajutise iseloomuga rahulepingu, sest Liivi orduvõimud on ainult ajutiseks valdajaks maal, mille püsivaks seaduslikuks peremeheks on Vene riik.

vaherahu pikendamise üle. Moskva diplomaadid valmistasid end hoolega ette saatkonna vastuvõtmiseks; kogu läbirääkimiste käik kujunes hiilgavaks näiteks XVI sajandi vene diplomaatia tegevuse kohta.

Liivimaa saadikuile teatati kohe, et vaherahu võib pikendada ainult sel juhul, kui Liivimaa täidab ühe oma peakohustustest eelmise lepingu järgi — Tartu maakonna elanike sõjamaksu maksmise. Tartu maakond maksis seda maksu venelastele väga ammust ajast peale, kõige õigem on arvata, et 1234. aastast alates.¹ Viimased viiskümmend aastat sakslaste korraldusel seda maksu ei makstud. Ivan Julma valitsus nõudis kategooriliselt maksumaksmise uuendamist ja kogu 50 aasta kestel kasvanud võla õiendamist.

Liivimaa saadikud olid sellest nõudmisest täiesti rabatud. Nad hakkasid väitma, et nad ei tea midagi mingisugusest maksust, et sellist maksu pole üldse olnud ega võinudki olla. Siin näitasid Moskva diplomaadid end täies hiilguses. Nad esitasid saadikuile algkirja 1503. aasta vaherahu tekstiga, kus seisis must valgel punkt sõjamaksu maksmise kohta. Sellele oli raske tuua midagi vastuväiteks. Ja siis kuulsid Liivimaa saadikud hiljem kuulsaks saanud sõnad, millised lausus Aleksei Adašev, Ivan Julma lähim abiline diplomaatilistes asjades: „Kas te tõesti ei tea, et teie esivanemad tulid Liivimaale mere tagant ja tungisid Vene suurvürstide pärisomandisse, mille eest on palju verd valatud; soovimata näha kristliku vere voolamist, lubasid tsaari esivanemad sakslastel elada nende poolt hõivatud maal tingimusega, et nad maksaksid suurvürstidele sõjamaksu; kuid nad rikkusid oma lubaduse ega maksnud maksu, nii et nüüd peavad nad tasuma kõik võlad.“ Need sõnad sisaldasid juba hästi läbimõeldud ja põhjalikult viimistletud poliitilist teooriat, mille alusel Ivan Julm alustas võitlust Liivimaa omandamiseks. Liivimaa on Vene riigi põline omand, igi-

¹ Ajaloolaste hulgas avaldatakse seniajani mõnikord kahtlust, kas see maks oli tegelikult olemas. Ometi on säilinud dokument, mis tõendab, et Tartu maakond tõepoolest maksis XV sajandil sõjamaksu Novgorodile ja Pihkvale — kokkuleppes vaherahu kohta Novgorodi ja Pihkva ning Tartu piiskopi ja orduvõimude vahel aastal 1474 („Lääne-Venemaa aktid“, I köide, nr. 69), kus on mainitud Tartu maakonna kohustus maksta Novgorodile ja Pihkvale sõjamaksu „vana viisi järgi“, s. o. nii, kuidas seda maksu maksti endistel aegadel. Nähtavasti leidis samasugune kohustus ka 1503. aasta kokkuleppes, millele vihjasid Ivan Julma diplomaadid, aga mis pole säilinud meie ajani.

vana „pärisomand“; sakslastest vallutajad on seal ainult ajutised peremehed; Tartumaa sõjamaks on Vene riigi Liivimaa üle valitsemise õiguse sümbol.

Kõik edasised läbirääkimised ja hiljem sõjalisele tegevusele asumise viis Ivan Julm läbi oma teooria teostamisena. Vene riik, Liivimaa seaduslik omanik, esitas nüüd oma valitsemisõigused selle maa üle.

Surutud vastu seina, olid Liivimaa saadikud sunnitud nõustuma maksu maksmisega kolme aasta kestel. Moskva diplomaadid sundisid neid tingimuste hulgas vastu võtma ka kohustuse mitte astuda liitu Leedu ja Poolaga. Neil tingimustel kirjutati alla vahelepe kolmeks aastaks.

Teel Liivimaale veendusid saadikud, et „moskvalane“ ei naljata: kõikjal oli näha suurejooneliste võimalikuks sõjaks ettevalmistuste jälgi. Saadikute jutu järgi teel neil „tuli vastu tuhandeid regesid mitmesuguse toidumootori, hobusemootori, püssirohu, tina ja relvadega, mis liikusid piiri poole; samuti kõik postijaamad, mis asusid üksteisest 4 või 5 miili kaugusel olid ümber ehitatud kahekordse eluruumide arvu ja suurte tallidega, kuhu võis paigutada 50 ja isegi 100 hobust ning rohkem, samuti olid ehitatud uued sillad Moskvast Pihkvani.“

Kõigest sellest hoolimata ei taibanud veel Liivimaa valitsevad ringkonnad kogu tekkinud olukorra ohtlikkust. Oma väikesi tülisid jätkates nad koguni ei mõelnudki sellele ohule.

Kui vahelepe tähtaeg hakkas lõppema, saabusid Liivimaa saadikud uuesti Moskvasse õige naiivse palvega... vabastada Liivimaa maksust. Muidugi saadeti saadikud ilma pikema jututa tagasi. Liivimaale esitati ultimaatum ja neljakümne tuhande-meheline sõjavägi hakkas liikuma piiri poole.

Sõjaväed liikusid Pihkva ja Ivangorodi poole igast maa otsast: Kesk-Venemaalt, Volga äärest, Nogai steppidest ja isegi Kaukaasia eelmäestikust. Vene polkude järel liikusid Moskvale alluvate rahvaste — tatarlaste, nogailaste, tšeremiside ja tšerkesside — ratsarühmad. Akadeemik R. J. Vipperi arvates polnud tol ajal ükski Euroopa riik suuteline teostama sõjalist mobilisatsiooni niivõrd suures ulatuses.

Liivimaa saamatud valitsejad saatsid uue saatkonna maksmisele kuuluva summa täpsustamiseks. Kui aga saadikuilt nõuti raha, siis selgus, et ka seekord tulid nad tühjade kätega. Ivan Julma kannatus lõppes. Saadikud saadeti uuesti tagasi, enne ärasõitu aga kutsuti nad paleesse ja kostitati neid tühjade liu-

dadega. Saadikute järel sõitsid tsaari kullerid; 1558. aasta jaanuaris ületasid vene väed tsaari käsul piiri.

Kuid see polnud veel sõda; Ivan Julm ei kaotanud ikka veel lootust sundida rahulikult teel Liivimaa alistuma. See oli vaid omamoodi karistusretk. Moskva ratsapolgud liikusid peatumatult sada viiskümmend versta Liivimaa sisemaale, põletades ja laastades sakslaste omandeid. Nad ei kohanud kusagil mingit vastupanu: sakslased otsisid varju linnade ja losside müüride tagant.

Nüüd alles ärkasid Liivimaa võimud. Nüüd alles taipasid nad, et kaalul on elu või surm, ja hakkasid viimaks raha koguma. Suure vaevaga koguti kokku maksmisele kuuluvad 60 000 taalrit ja viimne Liivimaa saatkond sõitis selle rahaga Moskva. Kuid oli juba hilja. Sel ajal olid sündmused arenenud juba nii kaugele, et neid ei saanud enam peatada.

1558. aasta märtsis alustas Liivi lossi garnison Narvas ilma igasuguse põhjusega Ivangorodi tulistamist (mis asus, nagu juba mainitud, Narva jõe vastaskaldal) ja provotseeris sel teel sõjategevuse alguse. Ivangorodi väepealikud saatsid Moskvasse kulleri küsimusega, mis teha. Tsaarilt saadi käsk ja 1558. aasta 1. aprillil avas Ivangorodi kindlus Narvale tule kõigist oma suurtükkidest. Sõda algas.

Alanud sõda kujunes Ordule ja orduriigile viimseks ning kõige häbitavamaks kõigist tema sõdadest. Viimased sisemise ühtsuse riismed hakkasid kiiresti kaduma, igaüks mõtles ainult endale. Ümberpiiratud Narva bürgermeister palus asjatult igast Liivimaa nurgast abi; tema sõnade järgi ei saatnud ükski sissepiiratud linnale „munagi“. Ainult Tallinn saatis oma nooremale kaasvõitlejale rühma palgasõdureid. Kuid Narval puudus raha, ja saamata palka, läksid palgasõdurid varsti tagasi.

11. mail süttis Narvas tulistamise tagajärjel tulikahju. Tekkinud segadust kasutades mürdsid vene sõdurid väravad maha ja tungisid linna. Garnison otsis varju Liivi lossist, jättes kõik suurtükid linnamüüridele. Suurtükid võeti kohe ära ja suunati lossile. Õhtuks lossi garnison kapituleerus, suutmata vastu panna kahekordsele kanonaadile — Ivangorodist ja linnamüüridelt. Narva koos sadamaga oli venelaste käes.

Narva vallutamine oli esimene ja vist tähtsaim venelaste võit liivi sõjas. Vene riik sai esmaklassilise meresadama koos sadamakaide, ladude, kaubaruumide ja hästi korraldatud kaubanduslike suhetega Lääne-Euroopa suurimate linnadega.

Narva kaupmeestele anti kohe rida eesõigusi, lubati neile vaba ja ilma tollita kauplemist terve Venemaaga, Saksamaaga jne. Esimesse vene sadamasse Balti merel tõttas laevu igast Euroopa nurgast. Arenes elav kaubandus Põhja-Saksamaa linnadega, mis olid ühinenud Hansa liitu, Inglismaa, Hollandi, Šotimaa, Hispaania Madalmaade (Belgia), Prantsusmaa ja Taaniga. Kümned kaubalaevad tõid Narva Euroopa käsitöö- ja tekstiiltooteid ning viisid Narvast karusnahku, vaha, lina, kanepit, rasva, tökatit jms. Mõnel aastal saabus Narva kuni 70 laeva. Narva kogunes nii palju Euroopa kaupu, et nende hind oli seal mõnikord odavam kui Euroopas. Eriti suur tähtsus Venemaale oli relvade sisseveol.

Kohe pärast Narva vallutamist hakkasid arenema sündmused, mis etendasid suurt osa sõjakäigus. Narva eestlased ja lätlased „kummardusid alandlikult tsaari ette ja vandusid igaveseks truudust tsaarile ja suurvürstile ning ta lastele“. Varsti vallutati Narvast lõuna pool asuv Vasknarva. Siia kogunesid eesti talupojad „kogu Vasknarva maakonnast“ ja samuti „vandusid tsaarile truudust“. Juulis tulid väepealik Pjotr Suiski juurde eestlased ja lätlased „neljast linnakesest — Rõngust, Kongutast, Kavildast ja Rannust — kummarduma alandlikult, nende vürstikesed olid põgenenud“. Saanud teate „moskvlaste“ lähenemisest, jättis saksa ordu administratsioon maha talle alluvad neli linna ja põgenes, kohalik elanikkond aga saatis vene väepealiku juurde saadiku ja kutsus vene väed enda juurde. Edaspidi astuvad nii Rakvere, Laiuse kui ka peaaegu iga Liivimaa linna vallutamisel eestlased ja lätlased vabatahtlikult Vene riigi kodakondsusesse.

Sel sündmusel oli tohutu poliitiline tähtsus. Kohe, kui vene väed ilmusid, asus eesti ja läti rahvas otsekohe ja kõhklemata Vene riigi poole, teades, et venelased peavad sõda ainult sakslaste ja saksa feodaalriigi vastu Liivimaal. Eesti ja läti elanikkonna üleminek venelaste poole otsustas Ordu ja orduriigi saatuse võitluses pealetungivate „moskvlastega“. Ordu ei võinud pöörduda abi saamiseks masside poole ja laiemaid rahvakihte võitlusele kaasa tõmmata. Ainult väikesearvuline saksa elanikkond — aadel ja linnakodanikud — jäid Ordu poole. Seepärast suutis Ordu koguda ainult tähtsusetu hulga vägesid ja pidi peamise lootuse panema oma kindluste ja losside tugevusele.

Eestlased ja lätlased osutasid vene vägedele suurt abi. Nad

teenisid vabatahtlikult teejuhtidena, teatasid saksa vägede liikumisest jne. Varsti pärast Vastseliina vallutamist tuli vene väepealikute juurde kaks lätlast ja teatas, et ordumeister ja piiskop, kes seisid vägedega Kirepi juures, liikusid pärast seda kui nad Vastseliina vallutamisest teada said kogu sõjaväega lõuna poole ja linna jäi üsna väike garnison. Vene väed liikusid kohe Kirepi juurde ja vallutasid linna kergesti.

Vallutanud rea väikesi linnu, jõudis neljakümnetuhandemeheline vene sõjavägi Tartu, muistse vene Jurjevi alla, mis oli Liivimaa suurim linn Riia ja Tallinna järel. Algas Tartu piiramine.

Tartu piiskop pidas oma vasalle, „piiskopi aadlikke“¹ linna peamiseks sõjajõuks. Kuid suurem osa aadlikke põgenes Tartust, kui vaevalt oli saabunud teade „moskvalaste“ lähenemisest. Kohalejäänud aadlikud palusid luba teostada venelastele äkkrünnakut. Kuid väljunud linnaväeravast, pöördusid nad venelaste leerist vastassuunda ja kadusid varsti silmist.

Piiskop saatis ordumeistri juurde käskjala abipalvega. Kuid ordumeister oli suutnud selleks ajaks koguda ainult mõne tuhande rüütli ja palgasõduri ega võinud riskida kallaletungiga neljakümnetuhandemehelisele vene sõjaväele; ta lubas palvetada linna päästmise eest.

Sakslased-linnakodanikud kaitsesid esialgu linna meeleehtlikult. Ent nende võitlusind hakkas raugema, kui selgus, et abi pole kusagilt oodata. Ööl vastu 15. juulit kaebasid venelased maa-aluse käigu ja lasksid osa linnamüüri õhku. Nähes, et venelased võivad iga hetk tekkinud avause kaudu linna tungida, otsustasid linnavõimud lõpetada vastupanu.

Tartu vallutamine oli vene sõjaväele hiilgavaks võiduks. Suurepäraselt kindlustatud suur euroopalik linn suutis ainult neli päeva vene võitlejate survele vastu panna. Tartus saadi saagiks 550 suurtükki, palju laskemoona ja muid suuri trofeesid.

Pärast Tartu vallutamist ilmnas eriti kujukalt poliitiline joon, mida Moskva valitsus teostas selles sõjas. Kogu XVI sajandi kestel oli Tartu peaaegu ainus pärast osutatud vastupanu vallutatud suur linn, mida ei antud võitjaile riisumiseks.

Tartu kuulsus tema elanikkonna rikkuse tõttu ulatus kau-

¹ Aadlikud, kes valdasid mõisu piiskopi maa peal piiskopi sõjaväes teenimise kohustusega.

gele üle Liivimaa piiride. Sellest hoolimata ei puutunud vene sõjaväelased linnas ühtki inimest. Väepealik vürst Pjotr Suiski käsul oli sõjaväel rangesti keelatud puutuda kodanike vara ja isegi majadesse astuda. Suiski poolt saadetud Moskva aadlikud sõitsid kogu aeg linnas ringi, pärides, kas kellelgi pole midagi kaevata.

Kõigile linnakodanikele, kes soovisid linnast lahkuda, võimaldati takistamatu läbipääs koos kõigi asjadega, mida nad jõuavad kanda.¹ Linnale jäeti alles kõik ta õigused, eesõigused ja omavalitsus ning anti õigus vabaks tollita kauplemiseks Venemaaga. Tunduv osa linna elanikkonnast, kel oli ammust ajast kaubanduslikke sidemeid vene linnadega, pooldas Moskva võimu alla minemist.

Niisugune poliitiline joon pidi demonstreerima kogu Baltikumile, et vene väed ei valluta maad, vaid tagastavad oma põliseid valdusi. Samuti toimisid venelased teisteski nende poolt hõivatavais linnades ja külates. Moskva rühmad riisusid ja põletasid sakslaste mõisu, hävitades kõik nende elanikud aadlikest sulasteni, kuid püüdsid mitte puutuda eestlaste ja lätlaste külasid. On isegi teada, et pärast Narva vallutamist andis Narva väepealik sõjategevuse kestel laostunud ümberkaudseile talupoegadele viljaseemet ja leiba, härgi ning hobuseid.

Järgmisel aastal teostas vene sõjavägi laastava retke üle kogu Liivimaa Riiani välja. Samal ajal käisid vene ratsapolgud Tallinna all. Vene polkude lähenemisel algas naabruses oleval Harjumaal talupoegade ülestõus, mis oli suunatud saksa feodaalide vastu. Russowi sõnade järgi „talupojad tõusid aadlike vastu sellepärast, et pidid maksma aadlikele suuri makse ja täitma raskeid kohustusi... Seepärast ei taha nad enam alluda aadlikele ja täita nende kasuks mingisuguseid kohustusi, vaid tahavad sellest täiesti vabaneda, vastasel korral tapavad nad kogu aadli.“ Ülestõusnud eestlased tapsid tõepoolest kõik nende kätte sattunud aadlikud. Ülejäänud aadlikud päästsid end Loode lossi. Ülestõusnud piirasid lossi sisse ja saatsid käskjala Tallinna, pakkudes Tallinna kodanikele liitu aadlike vastu. Kuid Tallinna saksa soost kodanikud hakkasid veenma ülestõusnuid lõpetada võitlus.

¹ Kuid vaevalt jõudsid need linnakodanikud „omade“ käes olevale maa-alale, kui saksa rüütlid ja palgasõdurid riisusid nad paljaks.

Ehmunud feodaalid ja rüütlid kogusid sel ajal väikese, aga hästi relvastatud salga, ja tungisid Loode lossi juures ülestõusnud eestlastele ootamatult kallale. Väga halvasti relvastatud talupojad purustati. Ülestõusu juhid võeti vangi ja hukati. Ülestõus suruti maha enne, kui ülestõusnud said ühineda vene sõjajõududega.

Uldise lagunemise olukorras tegi Liivi ordumeister meeletikke katseid koguda pisutki suuremat sõjaväge. Prassingute ja pidustustega harjunud rüütlid ja aadlikud osutusid täiesti võitlusvõimetuiks. Nad puiklesid kõigest jõust ohust ja teenistusest kõrvale ning otsisid varju linnadest. Ordumeister hakkas pantima naaberriikidele losse ja terveid linnu ning saadud rahaga palkas sõdureid. Ainult sel teel õnnestus tal koguda teatava hulga sõjaväge.

Liivi ordu sõjavägi kohtus viimast korda venelastega lagedal väljal lahingus Härgmäe all. Sakslaste sõjaväe eesotsas oli maamarssal Bell, Ordu kõige vapramaid ja andekamaid väejuhte. Sakslased tungisid venelaste laagrile kallale pärast keskpäeva, kui venelased puhkasid. Kuid vene väepealikud organiseerisid kiiresti tõrje. Siis viis mitu kohalikku eesti talupoega tugeva venelaste rühma mööda metsarada sakslastele selja taha. Lahingu haripunktil tungisid värsked venelaste jõud sakslaste sõjaväele selja tagant metsast kallale. Ordu sõjavägi purustati täielikult. Maamarssal ise võeti vangi ja saadeti Moskva.

1560. aasta augustis piirasid vene sõjaväed sisse Viljandi, Liivimaa tugevaima kindluse. Siin viibis viimne Liivi ordumeister Fürstenberg ja palgasõdurite rühm, Ordu viimne sõjajõud.

Vallutamatu Viljandi kaitses end terve kuu aega. Viimaks tõstsid kaua aega palka mitte saanud saksa palgasõdurid mässu. Ordumeister pakkus neile asjatult raha asemel oma väärisasju. Palgasõdurid võtsid temalt väärisasjad ära ja andsid kindluse venelastele üle sel tingimusel, et nad pääsevad vabalt läbi.¹ Kui venelased tungisid Viljandisse, olid nad üllatatud: oma kolme rea kivimüüride, sügavate vallikraavide, suure toidumoonaga tagavara ja 450 suurtükiga oleks kindlus võinud aastaid vastu panna.

¹ Vene sõjaväed lasksid tööpoolest saksa palgasõdureid minna igasse ilmakaarde, kuid nende linnast väljumisel võtsid neilt röövitud väärisasjad ära.

Viimne Liivimaa ordumeister Fürstenberg võeti vangi ja viidi ahelais Moskva, kus teda talutati mööda tänavaid rahvale näitamiseks.

Pärast neid lööke Liivimaa riik lagunes kui kaardimajake. Ordu riismete etteotsa asunud Kettler andis Ordu maa-ala jäänused Poola kuninga võimu alla. Tallinn koos oma piirkonnaga läks Rootsi ja Saaremaa läks Taani kaitse alla. Liivi ordu lakkas olemast.

Orduriigi lagunemine vene sõjavägede löökide all, Narva vallutamine ja Moskva varjamatu püüe kogu Liivimaad vallutada tekitasid Põhja- ja Ida-Euroopas suurt rahunemist. Poola, Rootsi ja Saksa vürstiriikide valitsevad ringkonnad tundsid surmahirmu uue võimsa suurriigi ees, kes astus võitlusse Balti mere pärast, sest nad teadsid, milliseid tohutuid võimalusi varjab Venemaa, juba tollal suurim Euroopa riik. Nad mõtlesid õudusega: mis juhtub, kui Venemaa oma ammendamatu materjalsete ja inimressurssidega võtab omaks Euroopa tehnika ja kultuuri ning venelased asutavad oma kauba- ja sõjalaevastiku?

Poola kuningas Sigismund-August nõudis inglasele kaubanduse lõpetamist Venemaaga Narva kaudu ja kirjutas Inglise kuningannale Elisabethile: „Moskva tsaar suurendab iga päev oma võimu, omandades esemeid, mida tuuakse Narva, sest siia ei tooda mitte ainult kaupu, vaid ka relvi, mis olid talle seni tundmatud; ei tooda ainult kunstiteoseid, vaid tulevad ka meistrid ise, kelle abil ta saab vahendi, et võita kõik.”

Sõda astub uude järku. Algab võitlus Liivimaa pärast Põhja- ja Ida-Euroopa nelja suurima riigi — Poola¹, Rootsi, Taani² ja Venemaa vahel. Sõda pikenes veelgi kahekümne kolme aasta võrra.

Järsult keeruliseks muutunud rahvusvahelises olukorras otsustas Moskva valitsus diplomaatiliste läbirääkimiste teel viia võistlejad üksteisega vastuollu, et omada korraga mitte üle ühe vaenlase. Esialgu tal õnnestus see.

Võitluse esimeses järgus pidas Moskva sõda ainult Poolaga. 1563. aastal algas Rootsi-Taani seitsmeaastane sõda Tallinna ja vaidluse all olevate valduste pärast Skandinaavia poolsa-

¹ Poola ja Leedu olid tollal kaks liitlasriiki ühe kuninga võimu all; 1569. aastal Liivi sõja kestel toimus Poola ja Leedu lõplik ühinemine üheks Poola-Leedu riigiks.

² Taani võimu all oli tollal ka Norra.

rel, millise sõja vältel kumbki riik vajas häid suhteid Venemaaga.

Võitluses Poola vastu saavutab Vene riik esialgu suurt edu. 1563. aastal vallutati Polotsk, vana vene linn ja kindlus Väina jõel; venelased jõudsid Leedu piirini välja. Poola valitsus pöördus Ivan Julma poole ettepanekuga sõlmida rahu tingimustel, et kumbki pool säilitab need maa-alad, mis sel hetkel olid tegelikult tema valduses (sel juhul oleksid Narva ja Tartu jäänud venelastele). Tsaar kutsus Maanõukokku (Zemski Sobor) valitud esindajad Venemaa tähtsamaist seisustest¹, et selgitada nende meeleolu. Maanõukogu oli otsustavalt sõja jätkamise poolt kuni lõpliku võiduni ja kogu Liivimaa vallutamiseni.

60. aastate lõpul teravnenud sisepoliitiline võitlus Moskva riigis pidurdas venelaste sõjaedu. Liivimaal tekkis ajutine jõudude tasakaal, kusjuures ei venelased, poolakad ega rootslased suutnud asuda otsustavale pealetungile.

A. 1570 kujunes rahvusvaheline olukord Venemaale soodsaks. Poolaga sõlmiti vahele kolmeks aastaks; Rootsis toimus riigipööre ja uus kuningas tegeles oma võimu kindlustamisega siseriigis. Ivan Julm otsustas seda kasutada. Ta teeb oma sõjavägedele ülesandeks vallutada Tallinn. Tallinna vallutamise saaksid venelased enda kätte Balti mere suurima sadama, suure kaubalinna võimsate kindlustuste ja oma laevastikuga, linna, mis oli kogu Lääne-Eesti võtmeks. Tallinna vallutamisega muutuks Venemaa mereriigiks, kuna Rootsi kaotaks oma tugipunkti Liivimaal ja oleks sunnitud loobuma edasisest võitlusest. Tallinna vallutamine pidi andma venelastele otsustava jõudude ülekaalu, mis oli hädatarvilik sõja võidukaks lõpetamiseks.

1570. aasta augustis algas Tallinna piiramine. Ivan Julma sõjaväed piirasid linna mandri poolt igast küljest sisse, pommitasid lakkamatult ja teostasid rünnakuid. Kuid venelastel ei olnud laevastikku ja ilma selle tähtsa eelduseta oli linna vallutamine võimatu; Tallinn sai mere kaudu lakkamatult toetust, toidu- ja laskemoona; 1571. aasta märtsis oldi sunnitud lõpetama piiramine.²

¹ Välja arvatud muidugi feodaalselt sõltuvad talupojad, kes ei omanud poliitilisi õigusi.

² Et meelitada Tallinna, Riia ja teisi Lääne- ja Lõuna-Liivimaa linnu enda poole, otsustas Ivan Julm kasutada uusi poliitilisi meetodeid. Ta

1577. aasta jaanuaris saatis Ivan Julm uuesti oma väed Tallinna vastu. Lakkamatu linna pommitamine kestis kuus nädalat. Kuid linna blokaad merelt ei õnnestunud endiselt; teine Tallinna piiramine nurjus uuesti. See ebaõnnestumine määras juba ette ära sõja lõpu.

1577. aasta suvel teeb Ivan Julm viimse katse saavutada otsustav võit. Ta viib isiklikult kolmekümnetuhande-mehelise sõjaväe Lõuna-Liivimaale.

Tormijooksuga vallutati kümneid linnu ja losse, mõnel puhul alistusid need vabatahtlikult venelastele. Retke lõpuks oli vene tsaari käes peaaegu kogu Liivimaa Väina jõest põhja poole. „Moskvalaste“ ratsarühmi jõudis Riia ümbrusse.

Kuid need olid Ivan Julma viimsed võidud Liivi sõjas, võidud, mida oli juba raske kindlustada. Venemaa oli kohutavalt kurnatud kõigi jõudude tohutust pingutusest, mida oli nõudnud juba kakskümmend aastat kestnud sõda. Inimreservid olid lõpukorral, terved oblastid olid laastatud lõpmatute sõjaväkke võtmiste ja sõjavägede liikumise tõttu. Sõja aastail elas Vene riik opritšnina organiseerimise tagajärjel üle terava sisemise kriisi. Vallutatud maa-alade kaitsmiseks polnud enam jõudu.

Seepärast, kui 1579. aastal Poola asus pealetungile ning Vene riigil tuli pidada sõda korraga nii Poola kui Rootsiga, algasid venelaste lüüasaamised. Omades täiuslikumat relvastust ja uuemaid sõjapidamise meetodeid, vallutasid Poola ja Rootsi väed venelastelt kolme-nelja aastaga suurema osa Liivimaast. Stephan Báthory tungis suure sõjaväega vene maa-alale ja piiras sisse Pihkva. Ivan Julm oli sunnitud loobuma oma valitustest Liivimaal. Veerand sajandit kestnud hiiglaslik võitlus lõppes kaotusega.

Sellest hoolimata etendas Liivi sõda väljapaistvat osa Ida-Euroopa elus. Liivimaa rüütliordu purustamine ja hävitamine

kuulutas Liivimaa Moskva vasall-kuningriigiks. Liivimaa kuningaks kuu-
lutati Taani kuninga vend prints Magnus (sellega kindlustati Taani sõbralik
erapooletus). Liivimaale lubati omavalitsus ja seisuste ning linnade õiguste
ja eesõiguste säilitamine. Liivimaa „kuningas“ Magnus võttis osa Tallinna
piiramisest. Kuid Magnuse katsed saada Tallinna saksa elanikkond enda
poole ei kandnud vilja. Ebaõnnestumine Tallinna all jahutas Ivan Julma
korraga Liivimaa kuningriigi suhtes. Kuigi Magnus kandis „kuninga“ tiitlit
ja võttis poliitilisest võitlusest osa Moskva poolel kuni 1577. aastani, siiski
tegelikku võimu Liivimaa vallutatud osas talle üle ei antud; Moskva väe-
pealikud valitsesid endiselt Liivimaa vallutatud linnades.

Ivan Julma sõjavägede poolt oli positiivseks faktiks nii Vene riigi kui ka Baltimaade rahvaste ajaloos. Vene riigi suhtes oli likvideeritud pidev ohustus vaenlaste poolt, sõdade ja lakkamatute väikeste kallaletungide oht, mis püsis kolmsada viiskümmend aastat riigi loodepiiril. Eesti ja läti rahvas vabanes pehkinud saksa rüütliiriigi võimust, mis pidurdas Baltimaade majanduslikku ja kultuurilist arenemist.

XVI sajandil ei õnnestunud Vene riigil vallutada Baltimaid, ei õnnestunud end Balti merele läbi murda. Kuid selle eesmärgi ülesseadmine ise, mis sellest ajas saadik on vene välispoliitika tähtsaks ülesandeks, on Ivan Julma ajalooliseks teeneks.

Sada kolmkümmend aastat hiljem õnnestus Peeter I täita see ülesanne.

*

Vene riigi sõjast lahkumine ei tähendanud sugugi Liivimaa eest peetava võitluse lõppu. Ivan Julma rahulepingute järgi 1582. aastal Poolaga ja 1583. aastal Rootsiga sai esimene Lõuna-Liivimaa, kaasa arvatud Tartu, ja teine sai maa põhjaosa. Võitjate vahel algas õige pea äge võitlus saagi pärast. Algasid lõpmatud Poola-Rootsi sõjad, mis kestsid 1660. aastani. Seega olid Baltimaad üle saja aasta pidevalt sõjatandriks. Sõjad ja nendega kaasaskäivad laastamine, maksud ja sõjavägede majutamised ei jätnud mõjutamata maa majanduslikku arenemist ja rahvamasside olukorda.

Aastal 1656 segas end Vene riik uuesti võitlusse Liivimaa pärast, tehes teiskordse katse vallutada Baltimaad ja mereni läbi murda. Vene väed tsaar Aleksei Mihhailovitši osavõtul tungisid Liivimaale, vallutasid Tartu ja piirasid sisse Riia. Kuid sõjategevuse kestel ilmnes peatselt, kuivõrd Venemaa oli sõjaliselt maha jäänud. Vene suurtükivägi ei suutnud jagu saada Riia müüridest. Varsti algasid vene vägede kaotused ja sõda tuli lõpetada eesmärgi saavutamata.

Pärast kauakestnud võitlusi XVI—XVII sajandil Baltimaade pärast osutus võitjaks Rootsi, kes alistas endale Baltimaade mõlemad tähtsamad osad — Eestimaa¹ ja Liivimaa.²

¹ Eestimaa — praeguse Eesti maa-ala põhjapoolne osa (Harju-, Lääne-, Järva- ja Virumaa).

² Liivimaa — praeguse Eesti maa-ala lõunapoolne osa (Pärnu-, Viljandi, Tartu- ja Võrumaa) ning praeguse Läti kirdepoolne osa (Väina jõeni).

Palju aastaid kestnud võitlus Liivimaa pärast ei kajastunud peaaegu sugugi Liivimaa enda sotsiaalseil ja rahvuslikel suhetel. Saksa aadlikud Liivimaal teenisid truult enne Poolat, siis Rootsit; saksa aadlikud Eestis teenisid üle saja aasta truult rootsi krooni. Seetõttu jäi saksa aadel valitsevaks klassiks, säilitas oma õigused ja eesõigused ning oma võimu pärisorjadeks muudetud eesti ja läti talurahva üle. XVIII sajandi algul oli rõhutatud Balti rahvaste olukord umbes samasugune kui Liivi ordu valitsemise ajal.

VI. BALTIMAAD EELTINE VENEMAA KÜLGE PEETER I POOLT

Kasutades seda, et Vene riik nõretas verest võitluses ajuti-selt Moskva hõivanud Poola šljahta vägedega, vallutasid XVII sajandi lõpul Poola interventsiooni ajal rootslased Neeva kal-dad — väikese riba mererannast, mis oli iidsest ajast pidevalt kuulunud Vene maade koosseisu. Rootsi kuningas, kuulus väe-juht Gustav Adolf, kuulutas pidulikult: „Venelased on Balti merest täiesti ära lõigatud, nii et nad ei saa lasta selle laine-tesse lootsikutki.“

Kogu XVII sajandi jooksul puudus Vene riigil juurdepääs Balti merele. Venelaste kätte oli jäänud ainult Arhangelski sadam, mis oli kõigest mõne kuu aastas jäävaba ning asus kaugel niihästi Euroopast kui ka Venemaa tähtsamaist osa-dest. Kaubanduslik ja kultuuriline läbikäimine rootslaste käes asuvate Balti mere sadamate — Riia, Tallinna, Narva ja roots-laste poolt Neeva jõe ehitatud Nyenskans'i — kaudu arenes halvasti. Nende sadamate kaudu toimuv kaubandus oli vene kaupmeestele täiesti kahjulik: kogu kasum jäi rootslaste ja neile alluva Balti kaupmeeskonna kätte. Kaubanduse arene-mist takistasid tollid, mida rootslased võtsid vene kaupade transiidilt, kaupade pärale jõudmise ebakindlus ohtliku tee-konna ja Vene-Rootsi suhete lakkamatu pinevuse tõttu.

Välismaailmast äralõigatud Venemaa pidi arenema eraldi Eu-roopa maade arenemise üldteest. Euroopa sajanditevanuse kul-tuuri tohutud aarded olid Venemaal vähe tuntud. Ühenduse puu-dumise tõttu Lääne-Euroopaga arenes Venemaa liiga aeglaselt.

XVII sajandi lõpul muutus mere äärde pääsemise ja Balti mere randade vallutamise küsimus Vene riigile eluküsimuseks. Ainult sel teel võis jalule seada tihedat ühendust kõigi Euroopa maadega. Alles siis avanes Venemaale võimalus are-neda samal viisil kui kõik teised Euroopa riigid ja asuda talle sobivale kohale oma aja suurriikide hulgas.

Iseloomustades Venemaa olukorda sel perioodil, kirjutas Karl Marx: „Ükski suur rahvas ei asunud niivõrd eemal kõi-gist meredest, nagu seda oli Peeter Suure impeerium; keegi ei oleks kunagi võinud kujutleda suurt rahvast eemaletõrjutuna mererandadest ja tema jõgede suudmeist.“¹

¹ K. Marx, „XVIII saj. saladiplomaatia ajalugu“, ptk. VI, London 1899.

XVII sajandi lõpul Venemaa etteotsa asunud Peeter I mõistis, et ainsaks teeks riigi viimiseks ühiskondliku, majandusliku ja kultuurilise arenemise avarale teele on juurdépääs merele.

Ivan Julma eeskujul seadis Peeter Balti mere ranniku vallutamise oma valitsemise peaülesandeks. Paeaegu kõik Peetri reformid olid nii või teisiti seotud selle põhiülesande täitmisega. Marx ütleb Peetri kohta: „Kogu ta elutöö on rajatud Balti mere ranniku vallutamisele.“¹

Suur Põhjasõda Balti mere randade pärast algas aastal 1700. Venemaa poolel asusid Poola, Taani ja Saksimaa. Nende vastane — Rootsi — oli tol ajal üks sõjaliselt kõige tugevamaid Euroopa suurriike. Rootsi sõjavägi polnud ligi saja aasta jooksul saanud lüüa ja teda peeti parimaks Euroopas. Rootsi laevastik valitses Balti merd, mille rannad XVII sajandi esimestest poolest alates olid peaaegu täiesti rootslaste käes.² Noor Rootsi kuningas Kaarel XII osutus sõjategevuse käigus oma aja suurimaks väejuhiks.

Sõda alustades andis Peeter oma sõjavägedele samasuguse esimese operatiivse ülesande nagu Juhan Julmgi Liivi sõja alguses — vallutada Narva, Venemaale lähim Balti mere sadam. 1700. aasta septembris ületasid vene polgud piirid ja asusid Narva alla. Varsti saabus Peeter ise sõjaväe juurde. Linna piiramine algas.

Narva oli hästi kindlustatud ja paksude müüridega ümbritsetud. Vene sõjavägi oli ligi 40 000 meest suur, kuid neist ainult kaks kaardiväe polku — Preobraženski ja Semjonovski polk — olid euroopalikult relvastatud ja välja õpetatud. Ülejäänud polgud olid alles halvasti välja õpetatud ja relvastatud; nende hulgas oli streletseid ja irregulaarne aadliratsavägi noaaegse relvastuse ja taktikaga.

Narva piirati ümber muldkindlustustega; 20. oktoobril algas linna pommitamine. Kuid vene suurtükivägi oli veel liiga nõrk ega suutnud võimsatest müüridest jagu saada. Pärast kaks nädalat kestnud pommitamist selgus, et pole enam kuule; pommitamine tuli kuni kuulide juurdetoomiseni katkestada.

¹ K. Marx, „XVIII sajandi saladiplomaatia ajalugu“, peatükk VI.

² Enne XVII sajandit olid rootslaste käes (peale Rootsi) juba Soome (XVII sajandist alates) ja Eestimaa (Liivi sõjast saadik). XVII sajandi esimesel poolel vallutasid rootslased Liivimaa ja Pommeri (Saksimaa Balti mere ranniku keskosa Stettini ja Stralsundi sadamaga).

Saanud teada, et venelased on kuulutanud sõja ja asunud Narva alla, liikus Rootsi kuningas Kaarel XII viibimata oma sõjaväega vaenlasele vastu. Ta ületas kiiresti mere, maabus Pärnus 8000 valitud sõduriga ja tõttas sissepiiratud Narvale appi. 19. novembri hommikul tungisid Kaarel XII väed Narva all vene sõjaväele kallale.

Peetrit ei olnud enam sõjaväe juures: ta oli ära sõitnud Pihkva kiirustama abivägede tulekut. Palgalised välismaised kindralid, kes jäid pärast Peetri ärasõitu vene sõjaväe etteotsa, ei osanud kasutada venelaste arvulist ülekaalu rootslaste üle. Vene sõjavägi võttis rootslased vastu oma kindlustatud laagris. Kuid laagri kindlustused olid ehitatud väga ebaõnnes- tunult. Laager oli seitse versta pikk ja oli rindejoonelt kaits- tud vaid madala valli ja kraaviga. Valli taga seisis vene sõdu- rite seitsme versta pikkune harv ahelik. Ajnult üksikuis punk- tides olid vene jõud koondatud tihedamini. Sellele lisaks tõu- sis tugev läänetuul ja tihe lumelõrts peksis venelastele näkku; ajuti ei olnud võimalik kahekümnegi sammu kaugusel midagi eraldada.

Rootslased lähenesid märkamatult vene kindlustustele, üle- tasid hõlpsasti kraavi ja tungisid vallile. Vene sõdurite rinde- joonest murti kohe läbi. Laageris tekkis segadus.

Tuhandeid vene sõdureid jooksis Narva jõe poole, sildade ja ülepääsukohtade poole. Ainult paremal tiival asuv Preo- braženski ja Semjonovski polk ümbritses end suurtükiväe veo- kitega, jäi rivisse ja jätkas vastupanu. Öhtul saatis Kaarel peaaegu kogu rootsi armee kahe vene polgu vastu. Ent san- garlikud kaardiväelased seisis vankumatult oma seltsimeeste laibavirnade keskel ja tõrjusid kõik rootslaste rünnakud. Alles saabunud öö lõpetas lahingu.

Oösel sõlmiti vaherahu ja mõlemad kaardiväe polgud taga- nesid täies korras Narva jõe taha. Kaardiväelaste vaprustest hoolimata oli vene sõjavägi saanud raskesti lüüa. Enamik vene polkudest oli laiali aetud, kogu vene suurtükivägi oli sattunud rootslaste kätte. Kaarel XII juubeldas. Ta arvas, et Venemaaga on lõpp, et pärast Narva all saadud hoopi ta enam ei tõuse. Seepärast viis ta oma sõjaväe Poola vastu.

Kuid Kaarel eksis oma arvestustes. Venemaa taastas kiiresti oma jõu. Peeter teostas vene sõjaväes põhjalikke uuendusi. Moskva-Venemaa mitmeliigiliste halvasti väljaõpetatud sõja- vägede asemele moodustatakse Euroopa parimate armeede

eeskujul ühtne regulaarne armee ja rajatakse võimas suurtükivägi.

Juba aastal 1702, kasutades seda, et Kaarel XII sõdib oma sõjaväega Poolas, asub Peeter uuesti pealetungile. 1702. aasta oktoobris vallutatakse Pähkinälinna — iidne Novgorodi Orešok, võimas kindlus Neeva suudmes. 1703. a. mai algul vallutatakse teine rootsi kindlus Neeval — Nyenskans. Neeva kaldad ja ühtlasi Soome lahe rannikuosa oli tagastatud Vene riigile.

Esimesele vabastatud rannikuribale ehitas Peeter linna — esimese meresadama ja oma impeeriumi tulevase pealinna — Peterburi. Peterburi kaitseks merelt ehitati Kotlini saarele Kronšlot — esimene merekindlus meie riigis. Sviri laevatehastes alustati esimeste laevade ehitamist Vene Balti laevastiku jaoks.

Juba 1704. aastal suundus vene sõjavägi uuesti Baltimaadesse. Tal oli esmajoones ülesandeks kindlustada Peterburi julgeolek Baltimaade poolt küljest. Selleks oli vaja vallutada kaks lähimat rootsi kindlust — Tartu ja Narva.

1704. aasta juuni algul piirasid feldmarssal Šeremetjevi väed Tartu sisse. Linna ümber seati üles mitu patareid. Pommitamine kestis 18 päeva, kuid ilma igasuguse eduta; ülejooksiku käest saadi teada, et see koht linnamüüris, mida kavatseti purustada ja kuhu suunati ägedaim tuli, on niivõrd paks, et seda on võimatu läbi murda.

Juuli algul saabus Peeter isiklikult Tartu alla. Ta leidis, et kõik oli organiseeritud halvasti, teisiti kui vaja. „Midagi ei kõlba ja inimesi on asjatult piinatud,“ kirjutas Peeter Menšikovile 4. juulil 1704 Tartu alt.

Piiramisplaan muudeti täielikult; pealöök suunati Emajõe ääres asuva soo poolt küljest, kus Peetri sõnade järgi müür „ootab ainult käsku, kuhu kukkuda“. Kümme päeva kestnud energilise piiramise järele saavutas Peeter linna vallutamise.

Pommitamine kestis terve nädala; müürisse murti kolm avaust. Venelased ületasid jõe ja suundusid avauste juurde. Rootslased tungisid linnast välja; avauste juures algas lahing, mis kestis öö läbi. Hommikul tungisid venelased seda müürlõiku kaitsvasse torni ja olid valmis linna sisse tungima. Komandant käskis siis anda signaali alistumiseks. Kuid suurtükiväe- ja püssituli oli niivõrd tugev, et neli trummilööjat, kes hakkasid mängima signaali, langesid üksteise järel. Neid

asendas pasunapuhuja. Alistumissignaali kuuldes peatas Šeremetjev suure vaevaga oma võitlustuhinasse sattunud sõdurid. Tartu kapituleerus.

„See isaisade linn on Kõigevägevama abiga ja meie vägede vapruste abil tagasi võidetud,“ kirjutas Peeter selle võidu kohta.

Varsti pärast Tartu piiramise algust piirasid vene väed uuesti Narva sisse. Seekord ei suutnud Narva võimsad müürid vastloodud vene suurtükiväele vastu panna. Ühe kantsi müür varises pärast 8 päeva kestnud pommitamist „rohkest pommisajust“ alla kraavi. 9. augustil asusid vene sõjaväe kolonnid rünnakule. Rootsi sõdurid kaitsesid end meeleehtlikult; nad heitsid vallilt venelastele tünne kividega, asetasid aegsasti miine maa-alusesse käiku müüris tekitatud augu alla ja lasksid selle rünnaku ajal õhku, aga kõik oli asjata. Kolmveerand tunni pärast tungisid venelased linna. Narva koos sadamaga oli taas venelaste käes.

Järgmisel, 1705. aastal viis Peeter oma sõjaväed Kuramaale Väina jõe taha.¹ Pärast lühiajalist vastupanu jätsid rootsi väed Kuramaa maha ning taganesid Riia alla. Siis piiras Peeter sisse Kuramaa pealinna Miitavi. Miitavi, tugeva 300 suurtükiga kindluse piiramine kestis kõigest seitse päeva. Septembri keskpaiku oli kogu Kuramaa Peetri käes.

Pärast 1705. aastat katkes sõjategevus Baltimail mõneks aastaks. Rootslaste kätte jäi veel maa lääneosa Tallinna ja Riia linnaga. Peamiseks sõjatandriks muutus mõneks ajaks Poola. Saavutanud Poolas rea suuri võite, liikus Kaarel XII oma sõjaväega üle Ukraina Venemaale.

Baltimaade saatus otsustati Ukraina legendikel. 1709. aastal purustati rootsi armee Poltaava all ja selle riismed alistusid venelastele mõne päeva pärast. Nüüd ei suutnud enam keegi takistada Venemaad Balti mere rannikule kindlalt kanda kinnitamast.

Otse Poltaava lahinguväljalt viis feldmarssal Šeremetjev oma väed Riia vastu. Oktoobris jõudsid vene väed juba Liivimaa territooriumile ja oktoobri lõpus asusid Riia alla. Novembri algul saabus siia Peeter koos suurtükiväega. Tsaar tegi isiklikult kolm esimest lasku. Riia piiramine algas.

¹ Maa-ala Väina jõe alamjooksu, Riia lahe ja Balti mere vahel; praegu Läti edelaosa.

Väina jõe kallas allpool Riia hõivati ja kindlustati. Sissepiiratud linn oli ära lõigatud ka merest, kust ta võis abi saada.

Saavutanud linna täieliku blokeerimise, ei hakanud venelased kiirustama piiramise lõpuleviimisega, arvates, et linna saatust on niikuinii otsustatud ja niivõrd tugeva kindluse ründamine nõuab palju verd. Piiramine kestis 9 kuud ning sellega käis kaasas linna tihe pommitamine ja tulistamine. Kevadel algasid Riias taudid ja nälg. Puhkes katk. Nähes, et edasine vastupanu on mõttetu, kapituleerus rootsi garnison 1. juulil 1710.

Riia vallutamine oli vene sõjaväe suurim võit. Riia oli mitte ainult suurim linn Baltimaades, vaid ka tolleaegse Euroopa üks kõige tugevamaid kindlusi. Riia vallutamisega sattus Baltimaade kogu lõunaosa venelaste kätte. Liivimaa aadel, kes varjas end sõjaohutude eest Riia müüride taga, ja Riia magistraat vandusid truudust Vene tsaarile.

Varsti pärast Riia vallutamist piirati sisse ka Tallinn, rootslaste viimne kants Baltimail. Juba enne piiramist oli Tallinn elanikke tulvil täis: sinna nagu Riigagi oli peaaegu kogu saksa aadel kogu maalt sõja eest varju põgenenud; ka linnaümbruse rahvas oli siia kogunenud. Seepärast tekkisid Tallinnas toidustamisraskused juba enne piiramise algust.

Vene väed asusid Tallinna müüride alla 1710. aasta augusti lõpul, neljandat korda selle linna sajanditevanuse ajaloo vältel. Linna piiramine kestis vähem kui kuu aega. Nähes, et rootslased on juba kaotanud sõja Baltimaade pärast, loobusid Eestimaa aadlikud osa võtmast Tallinna kaitsmisest. Saanud Peetrilt ja Menšikovilt kirja, hakkas aadel ja magistraat nõu pidama linna loovutamise tingimuste üle. Nähes edasise vastupanu lootusetust, otsustas ka Rootsi kuberner kapituleeruda.

Rootslaste viimne kants Baltikumis oli langenud. Baltimaad astusid uuesti Vene riigi koosseisu. Vene välispoliitika tähtsaim ülesanne, mis oli üles seatud esmakordselt 150 aastat tagasi, oli teostatud.

Millist osa etendas võitluses Baltimaade pärast Põhjasõjas maa elanikkond — saksa valitsev klass ja rõhutatud eesti ning läti talurahvas? Nii enne sõda kui ka sõja kestel jäi suur osa saksa aadlit vaenulikuks Venemaa suhtes; siin ilmnes iidne, sajanditesse tagasi ulatuv antagonism Venemaa ja kõige vene-

liku vastu.¹ Sõja kestel alistusid saksa aadlikud ja saksa linna-
kodanikud (pürjerid) Venemaale ainult siis, kui vene väed
vallutasid nende linna või maakoha ja jäi üle ainult valida: kas
alistuda või põgeneda, jättes maha kõik oma vara ja maad.
Selle hetkeni aga teenisid nii aadlikud kui pürjerid truult oma
rootsi peremehi, teenisid rootsi sõjaväes, kaitsesid koos rootsi
garnisonidega oma linna venelaste vastu jne. Aadlikud ja pür-
jerid Baltimaade lääneosadest võitlesid venelaste vastu, tea-
des juba varem vallutatud Narva ja Tartu kogemustest, et
Vene valitsus kavatseb võita nad enda poole, kavatseb alles
jätta nende vanad õigused ja eesõigused. Eriti iseloomustav on
Tartu pürjerite käitumine. Tartu alistumisel aastal 1704 säili-
tas linn oma vanaaegse sisekorra ja omavalitsuse ning pürje-
rid alistusid vene võimule. Kuid 1708. aastal selgus, et Tartu
pürjerid olid loonud kahtlasi sidemeid veel rootslaste võimu
all olevate linnadega. Vene valitsus oli sunnitud saatma kõik
Tartu pürjerid sõja ajaks sise-Venemaale; alles aastal 1714
lubati pürjeritel tagasi tulla.

Teisiti olid häälestatud eesti ja läti talupojad, maa päris-
rahvas. Mitu sajandit kestnud feodaalsurvest rõhutud Balti-
maade talupojad ei võtnud enam ammust ajast osa maa poliitil-
ilisest elust ja olid võõrdunud isegi aktiivse poliitilise välja-
astumise mõttest. Sellest hoolimata on teada rida fakte, mis
tõendavad, et Baltimaade pärisrahvas — eestlased ja lätlased
— võtsid heatahtlikult vastu vene sõjavägesid ja koguni abis-

¹ Iseloomustavaks saksa aadli seisukohale enne Baltimaade saatust
otsustavat sõda ja ka sõja ajal peetakse tavaliselt Patkuli rootsivastast
poliitikat. Põhjasõja eel valitses saksa aadlike seas Baltimail tõsine rahul-
olematus Rootsi valitsuse agraarpoliitika vastu, kes teostas osa aadlile
kuuluva maa konfiskeermise riigikassa huvides. Nende meeleolude kajas-
tajana esines Patkul, Liivimaa mõisnik ja rahvusvaheline seikleja, kes
võttis osa Põhjasõja diplomaatilistest ettevalmistamisest. Kuid saksa aadel
pidas endale kasulikuks Rootsi võimu asendamist ainult Poola võimuga,
lootes Poola nõrga keskvalitsuse juures muutuda Baltimaade ainuvalitse-
vaks peremeheks. Nii enne sõda kui ka sõja esimesil aastail püüdis Pat-
kul tungivalt Poola diplomaatiat ja Poola vägesid suunata Baltimaade val-
lutamisele. Suurelt osalt tema mõjutusel alustaski Poola sõja retkega Riia
vastu. Sõja algul suhtusid niihästi Patkul kui ka saksa aadli tähtsaimad
ringkonnad eitavalt Baltimaade sattumisse Venemaa võimu alla. On ise-
loomustav, et kui vene väed a. 1700 tulid siiski Baltimaale, püüdis Patkul
kangekaelselt Poola kuninga kaudu mõjutada Peetrit ja sundida teda oma
sõjavägesid ära viima. Alles hiljem, a. 1709—1710, kui ilmnes Poola sõjaline
nõrkus ja vene väed hakkasid vallutama Baltimail üht maa-ala teise järel,
hakkasid saksa aadlikud Vene poole üle minema.

tasidki neid sõjategevuse kestel, muretsedes vabatahtlikult andmeid rootsi jõudude liikumise, teede ning veel rootslaste käes olevate maakohtade ja linnade olukorra üle. Näiteks saavutasid vene väed tänu eesti talupoegade abile suure võidu Emajõel, mis oli otsustava tähtsusega Tartu vallutamisel 1704. aastal. Eesti talupojad teatasid Emajõe suudmesse jõudnud vene rühmale, et Tartust liigub pärijõge 13 sõjalaevast koosnev rootsi laevastik. Vene rühm liikus mööda jõge ülespoole ja 10 versta kaugusel suudmest tungis ootamatult rootsi laevastikule kallale. Lühikese lahingu tulemusena sattus terve rootsi laevastik 98 suurtükiga venelaste kätte, ja tee Tartu oli vaba.

Baltimaade vallutamine ja Vene riigi väljajõudmine Balti mere äärde etendas suurt osa meie riigi elus. Sellest hetkest peale astus Venemaa kindlalt Euroopa rahvaste perre. Rahvamajandus hakkas kiiresti arenema. Venemaa sai eesrindliku, täiesti kaasaegse riigikorralduse. Peeter I poolt reorganiseeritud vene armee tõusis tolle aja parimate armeede tasemele. Vallutanud Balti mere ranniku, muutus Venemaa mereriigiks; ta rajas võimsa sõjalaevastiku, mis sõja kestel saavutas ülevõimu Balti merel. Uued sadamad aitasid kaasa Venemaa ulatuslikule kultuurilisele läbikäimisele Lääne-Euroopa maadega, mis soodustas vene rahvusliku kultuuri arengut.

Parima hinnangu Baltimaade ja Neeva kallaste vallutamisele andis Marx. Tema sõnade järgi Peeter „omandas kõik, mis oli absoluutselt vajalik tema maa loomulikule arenemisele”.¹

¹ K. Marx, „XVIII sajandi saladiplomaatia ajalugu“, peatükk VI.

LÕPPSÕNA

Põhjasõja tagajärjel astusid Baltimaad Venemaa koosseisu ja sidusid oma saatuse kindlalt Vene riigi saatusega.

Vene pealinna üleviimisega Neeva kallastele omandasid Baltimaad Peterburi lähistena kohe suure strateegilise tähtsuse Venemaa jaoks.

Venemaa külge liitmine avaldas kohe soodsat mõju Balti mere äärsete rahvaste elule. Vene võimu all olles saavutas eesti ja läti rahvas esmakordselt mitme sajandi jooksul pideva rahu nii siseriigis kui ka selle piiril. Lakkasid lõpmatud sise-mised kodusõjad ja välissõjad, mis olid vapustanud maad sajandite vältel. Vene suurriigi võimsa kaitse all olevad Baltimaad ei näinud 200 aasta jooksul võõramaisi sõdureid.

Venemaaga ühinemisest tingitud kasu ilmnas eriti ulatuslikult XIX sajandil, kui Venemaa asus kapitalistliku arenemise teele. Põllumajandus hakkas intensiivselt arenema ja asus saaduste tootmisele ekspordiks Peterburi ja välismaale. XIX sajandi teisel poolel algas Baltimail ühes kogu Venemaaga tööstuse tõusu periood. Eestis ja eriti Lätis ehitatakse vabrikuid ja tehaseid, rajatakse raudteid, kasvavad linnad ja kaubasadamad. Ammendamatud turustamisvõimalused — turuks oli kogu määratu suur Venemaa — soodustas tööstuse kiiret kasvu; seda kasvu soodustas samuti võimalus kasutada mitte ainult kohalikke, vaid ka üldvene toorainete ressursse. XX sajandi alguseks muutuvad Läti ja Eesti Vene impeeriumi üheks kõige arenenumaks tööstusrajooniks.

Eriti tähtsat osa vene rahvamajanduses hakkasid sel ajal etendama Balti mere sadamad — Riia, Liibavi, Vindavi ja Tallinn. Raudteed ühendasid Balti mere sadamalinnu Kesk-Venemaa oblastitega, ja võimsalt kasvav vene eksport kulges suurel määral Baltimaade kaudu. Talvekuudel toimus kogu kaupade eksport Põhja-Venest jäävabade Läti sadamate — Liibavi ja Vindavi — kaudu.

XX sajandi alguses areneb Baltimaade majandus veelgi kiiremas tempos; 16 aastat enne esimest maailmasõda oli Läti tööstus kasvanud kolmekordseks.

Baltimaade niivõrd võimas majanduslik arenemine, majanduslik õitseng XIX sajandi lõpul ja XX alguses oli võimalik ainult üldvene rahvamajandusliku organismi süsteemis. Isegi mõned kodanlikud Balti natsionalistid tunnustasid seda. Üks

ägedamaid läti natsionaliste A. Bergs kirjutas veidi enne 1914. aastat: „Peame kõigest jõust püüdma, et võiksime jääda selle suure ja tugeva riigi võimu alla. Iseseisev Läti muutuks poliitiliselt mängukanniks suurte sõjakate naaberriikide käes, kuna ta majanduslikult muutuks uute tollivõrkudega ümbritsetud maalapiks. Tähendab, majanduslikud ja kultuurilised huvid nõuavad, et meie tööstus poleks ära kistud vene toorainete baasidest ja välja lülitatud vene turgudest.”¹

Vene kultuuri võimsal mõjutusel hakkas XIX sajandi keskpaiku Balti rahvaste rahvuslik kultuur ulatuslikult arenema. Vene kultuuri XIX sajandi esimesel poolel alanud võimas õitseng, mis oli seotud Puškini, Gogoli ja Glinka ning hiljem Turgenevi, Tolstoi nimega, tõi endaga kaasa Venemaa kõigi suuremate rahvaste, sealhulgas ka läti ja eesti rahva kultuuri arenemise. XVI sajandist saadik Lätis ja Eestis maad võtnud kiriklik-vaimuliku kirjanduse asemele tekib oma ilmalik kirjandus; tekib oma kirjanikke ja luuletajaid, kes kujunevad välja vene ühiskondliku mõtlemise mõju all. Tekib eesti ja läti rahvuslik kunst, muusika, teater. Esimesed eesti ja läti heliloojad ja muusikategelased õppisid Peterburi konservatooriumis Rimski-Korssakovi, Ljadovi ja Glazunovi juures. Esimesed läti ja eesti maalikunstnikud õppisid Kunstiakadeemias Neeva kaldail. Eesti ja läti teatrid tekkisid vene realistliku teatri mõju all.

Ölg öla kõrval vene rahvaga pidasid Balti rahvad võitlust tsarismi vastu. Läti ja eesti tööliklass oli üheks eelsalgaks üldvene tööliikumises. 1905. aastal tõusid Läti ja Eesti töötavad massid koos Venemaa proletariaadi ja talurahvaga üles tsaarirežiimi vastu, Balti mõisnike ja kapitalistide vastu. Sakslaste lossid ja mõisad leegitsesid ning 1905. aasta lõpul olid kõik Läti külad haaratud ülestõusust. Talupoegade järel hakkas relvastatud võitlusele asuma ka linnade proletariaat. Tsaarivalitsusel õnnestus vaid suurte pingutuste hinnaga ülestõusu maha suruda.

Esimeses maailmasõjas kaitsesid lätlased ja eestlased koos vene vägedega oma maad saksa imperialismi jõukude vastu. Eelkutseealisi läti noori astus vabatahtlikult sõjaväkke, vaba-

¹ See ei takistanud A. Bergsi pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobri-revolutsiooni muutumast klassihuvide tõttu Nõukogude Vene õelaimaks vaenlaseks.

tahtlikest moodustati läti kütipataljonid, kes saavutasid kustumatu kuulsuse lahinguis sakslastega 1916.—1917. a. talvel Tireli soodes, Kuulipilduja mäel ja Surnute saarel.

1917. aastal võtsid Läti ja Eesti töörahvamassid osa tsarismi kukutamisest ja Suure Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamisest ning läbiviimisest. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon vabastas eesti ja läti rahva vene kapitalismi ning oma kohalike mõisnike ja kodanlaste ikkest, andes neile õiguse enesemääramiseks ja omariikluse loomiseks. Nõukogude Venemaa valitsuse abil ja toetusel tekib Eesti ja Läti Nõukogude vabariik. Kuid nad ei eksisteerinud kaua. Varsti alanud saksa interventsioon tõi Läti ja Eesti vallutamise sakslaste poolt. Nõukogude võimule truuks jäänud läti ja eesti sõjaväeosad taganesid Venemaale, kus nad (eriti läti kütipolgud) said kuulsaks kodusõja ajal, võideldes Punaarmee ridades revolutsiooni vaenlaste vastu.

Läti ja eesti kodanlus, kes kartis võimu üleminekut töörahva kätte ja seetõttu vihkas ääretult nõukogude võimu, otsustas Nõukogude Venemaast lahku lüüa ning rajas kokkuleppel saksa imperialismiga kaks „iseseisvat“ kodanlikku vabariiki — Läti ja Eesti. Sel teel kavatsesid läti ja eesti pluto-kraadid täielikult katkestada vene rahva sajandeid kestnud sidemed Baltimaade rahvastega.

Läti ja Eesti eraldamine Venemaast ning nende muutmine „iseseisvateks“ riikideks kutsus kiiresti esile tagajärjed, mida A. Bergs oli ennustanud mõni aasta enne seda. Läti ja Eesti muutusid poliitiliselt mängukanniks imperialistlike suurriikide käes. Kahe väikese, tollimüüridega ümbritsetud riigi majandus sattus väga raskesse olukorda. Baltimaade tööstus, kunstlikult ära lõigatud vene toorainete allikaist ja suurest vene turust, elas üle raske kriisi. 1929. aastal küündis Läti tööstus vaevalt 54 protsendile ennesõjaaegsest tasemest ning vähenes pidevalt. Eestis tühjenesid Kreenholmi Manufaktuuri — ühe maailma suurima tekstiilvabriku — osakonnad; Manufaktuuri tööliste arv langes 14 000-lt (1913. aastal) 2000-le. Samasuguse languse elas üle tööstus Tallinnas, mis oli enne esimest maailmasõda Baltimaade üheks tähtsaimaks tööstuskeskuseks. Ettevõtted suletakse, suured tehased annavad aset väikestele käitistele ja töökodadele; tööpuuduse tõttu lahkub tuhandeid töölisi Tallinnast ja siirdub maale. Ning peaasi, puudusid iga-sugused väljavaated tööstuse arenemiseks: Baltimaade valit-

sevad ringkonnad ei tahtnud kaubelda Nõukogude Liiduga, Lääne-Euroopa turgudel aga ei leidnud Eesti ja Läti tööstuskaubad turustamist.

Balti mere sadamate kaubakäive langeb järsult. Isegi põllumajandus läheb tagasi. Enne esimest maailmasõda asus läti põllumajandus ühel esimestest kohtadest Venemaal, 1924. aastast alates aga hakkab Läti vilja sisse vedama.

Nõukogude Liitu surmani vihkavad Läti ja Eesti kodanlikud valitsejad võtsid osa kõigist Nõukogude-vastastest koalitsioonidest ja muutsid Baltimaa NSV Liidu vastu kavatsetava kallaletungi platsdarmiks. Töötavate masside meelsust mürgitati süstemaatiliselt vale ja laimuga Nõukogude Liidu suhtes. Eesti ja läti plutokraadid püüdsid sel teel ässitada rahvamasse NSV Liidu vastu ja luua laiaulatuslikku baasi tulevaseks Nõukogude-vastaseks sõjaks.

Hoolimata karmist politseiterrorist ja oheldamatust venening Nõukogude-vastasest propagandast suunasid Läti ja Eesti rahvad lootusega oma pilgud suure naaberriigi poole, oodates, millal saabub tund ühinemiseks vennaliku vene rahvaga. See tund saabus 1940. aastal. Vene rahva abiga kukutas eesti ja läti rahvas plutokraatide, saksa imperialismi teenrite valitsuse, ja kehtestas oma maal nõukogude võimu. Täieliku vabaduse tingimustes valitud Eesti Riigivolikogu ja Läti Seim pöördusid NSVL Ülemnõukogu poole palvega võtta Läti ja Eesti vastu Nõukogude Liidu koosseisu. NSV Liidu Ülemnõukogu VII istungjärgu otsusega astusid Eesti ja Läti NSV Liidu koosseisu ja ühinesid vene rahvaga ning meie Kodumaa teiste rahvastega.

Piir, mis kakskümmend kaks aastat kunstlikult oli eraldanud Baltimaid Nõukogude riigist, pühiti minema.

Uute vabariikide töörahvas asus sotsialistlikule ülesehitustööle. Eesti ja Läti rahva ees avanesid väljavaated ennenägematuks majanduslikuks ja kultuuriliseks tõusuks.

Ent noorte nõukogude vabariikide rahulik elu ei kestnud kaua. Saksa fašism valmistus kallaletungiks Nõukogude Liidule ja selle röövellikus kavas anti eriline koht Baltimaade vallutamisele: Baltimaad pidid etendama platsdarmi osa Nõukogude Liidu elukeskuste ja esmajoones Leningradi poole tungimiseks.

Kohe esimestel sõjapäevadel puhkesid Baltimail ägedad lahingud. 1941. aasta sügiseks okupeeriti Nõukogude Läti ja Eesti saksa fašistlike sõjavägede poolt.

Baltimaadele saabusid kõige süngemad päevad nende sajan-ditepikkuses ajaloos.

„Kohe Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi okupeerimise esimestel päevadel likvideerisid sakslased ja nende käsilased eesti rahva riikliku iseseisvuse, hakkasid looma „uut korda“, välja juurima kultuuri, kunsti ja teadust, hävitama rahulikku elanikkonda ja küüditama teda Saksamaale sunnitööle, laas-tama ja riisuma linnu, külasid ja talusid.“¹

Sama saatus tabas pärast okupeerimist ka Läti NSV-d.

Eestis ja Lätis kehtestati hitlerlike kindralite ja ametnike täieliku omavoli režiim. Eesti ja läti rahvalt võeti kõik poliitilised ja majanduslikud õigused. Eesti fašistlik kindralkomis-sar Litzmann teatas avalikult, et „iseseisvat Eesti riiki ei tule enam iialgi.“² Samuti ei võinud sakslased iialgi leppida ka „läti rahva iseseisvusega. Nad pidasid kogu Baltikumi ja eriti Lätit preisi parunite pärismaaks. Nad olid siin valitsenud mitu sajandit tagasi. Siin on säilinud nende ordulosside vare-med... Fašistlikud verekoerad püüdsid taastada saksa peni-rüütelite keskaegset valitsemist Läti üle.“³

Okupatsiooni algusest peale hakkasid saksa fašistid suhtuma eesti ja läti rahvasse kui „alama rassi“ rahvaise, kes kuulu-vad hävitamisele. „Oma roimarlikus tegevuses pidasid saksa röövvallutajad kinni SS-reichsführeri H. Himmleri direktiivist mitte lihtsalt koloniseerida „Ida-alad“, vaid muuta need saksa maa-aladeks ja asustada nad sakslastega.“⁴ Riigikeelena pandi Lätis ja Eestis kehtima saksa keel.

Okupandid katsid Baltimaad tiheda vanglate ja koondus-laagrite võrguga. Ulejõukäiv töö, ebainimlik viletsus ning süstemaatilised peksmised ja piinamised tingisid tuhandete koonduslaagritesse heidetud süütute nõukogude inimeste huk-kumise. Hitlerlased teostasid koonduslaagrites massilisi van-

¹ Saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste roimade kindlaks-tegemise ja uurimise Erakorralise Riikliku Komisjoni teadaanne: „Saksa fašistlike röövvallutajate roimade kohta Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. „Pravda“, 26. novembril 1944.

² Sealsamas.

³ „Läti rahva timukad ei pääse karistusest“, „Pravda“, juhtkiri 5. aprillil 1945.

⁴ Saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste roimade kindlaks-tegemise ja uurimise Erakorralise Riikliku Komisjoni teadaanne: „Saksa röövvallutajate roimade kohta Läti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi territooriumil“, „Pravda“, 5. aprillil 1945.

gide mahalaskmisi, eriti Punaarmee lähenedes. Kümneid tuhandeid rahulikke nõukogude kodanikke lasti maha Klooga koon-
duslaagris, Tallinna Metsakalmistul, Bikerniki metsas Riia lähedal ja teistes paikades. Kuriteo jälgede kustutamiseks põletati mahalastute laibad tuleriitadel ja tuhk veeti väljadele.

Ainuüksi Lätis, nagu tõendab Erakorralise Riikliku Komisjoni teadaanne, saksa mõrvarid „hävitasid ettekavatsetult 250 000 rahulikku elanikku“, neist 170 000 Riias.

Fašistlikud röövvalutajad püüdsid hävitada ja pühkida maa-
keralt Baltimaade rahvaste rahvusliku kultuuri. Eesti ja läti intelligentsi paremik hävitati füüsiliselt. Raamatukogudest kõrvaldati parimate eesti ja läti kirjanike raamatud ning fašistidele ebameeldivate maailmakirjanduse klassikute teosed; raamatuist tuleriitu leegitses Baltimaade linnade väljakuil, mis pole näinud sellist pilti isegi süngel keskajal.

Eesti ja läti rahvuslike maalikunstnike ja kujurite teosed veeti peaaegu täielikult Saksamaale. Põletati maha Eesti Rahva Muuseum Tartu lähedal, eesti rahvuslik teater „Vane-
muine“ Tartus, kümneid teatreid, muuseume, raamatukogusid ja rahvusliku arhitektuuri oivalisi mälestusmärke, sealhulgas kuulus Peetri kirik Riias, Euroopa kõrgeim puuhoone, mis moodustas linna arhitektoonilise ansambli tähtsama osa. Saksa röövvalutajad püüdsid hävitada kõik eesti ja läti rahva palju-
sajandilise ajaloo jäljed.

Okupandid tekitasid tohutut kahju Läti ja Eesti tööstusele. Paljud tehased, elektrijaamad, veskid, elevaatorid ja töökojad purustati või vigastati, nende seadmed ja masinad veeti Saksa-
maale või muudeti kõlbmatuks.

Baltikumi külad laostati okupatsiooni ajal. Talupojad kaotasid suurema osa oma loomadest ja hobustest; kehvikuilt ja vähese maaga talupoegadelt võeti ära maa, mille neile oli andnud nõukogude võim. Kümneid tuhandeid eestlasi ja lät-
lasi küüditati okupatsiooniaastal Saksamaale sunnitööle.

Kolm aastat mürgitas saksa fašism kõigi propagandavahen-
ditega Baltimaade töörahva teadvust, püüdes ässitada neid vennaliku vene rahva vastu.

Kuid saksa röövvalutajail ei õnnestunud ei veriste metsi-
kuste ega ka valeliku propaganda abil murda eesti ja läti rahva tahet. Võitlus sakslaste vastu ei lakanud Eestis ja Lätis ühekski päevaks kolme okupatsiooniaasta jooksul. Nõukogude Baltikumi parimad pojad võitlesid partisanisalkades ning

Punaarmee eesti ja läti väeosades. Balti partisanid tekitasid suurt kahju saksa okupatsioonivägedele ja nende ühendusteede; kogu maa elanikkond abistas partisane. Ahvardused, karistused, mahalaskmised ja koonduslaagrid ei suutnud sundida Balti rahvaid kuulekusele. Mida rohkem okupandid rae-vutsesid, seda sagedamini lendas õhku sildu ja sõjamoona-ladusid, seda sagedamini lasti sõjaväeronge rööbastelt, seda tugevam oli rahva vastupanu.

Punaarmee ridades võidelnud eestlased ja lätlased võitlesid visalt õlg õla kõrval venelaste, ukrainlaste, kazahhide ja baškiiridega oma ühise Kodumaa — Nõukogude Sotsialistike Vabariikide Liidu vabaduse ja iseseisvuse eest. Kümned eest-lased ja lätlased — Punaarmee võitlejad ja ohvitserid — on saanud oma kangelastegude eest Nõukogude Liidu Kangelase nimetuse, tuhanded eestlased ja lätlased on vapruste ja mehi-suse eest autasustatud ordenitega.

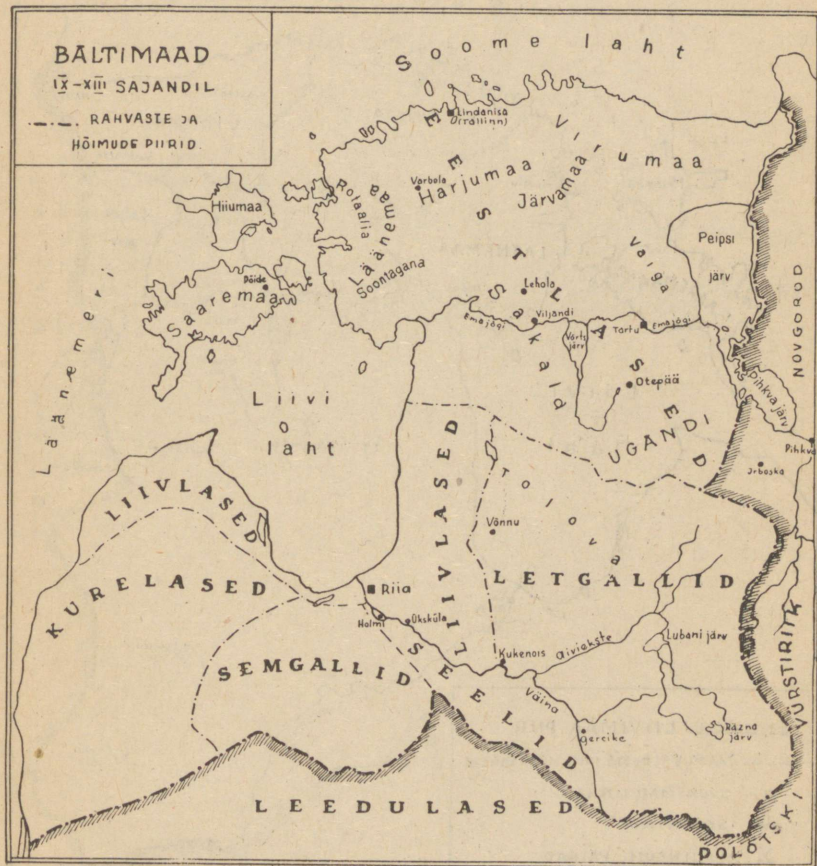
Sakslaste surve all ei kaotanud eesti ja läti rahvas hetkekski usku oma vabanemisse ega lakanud ootamast Punaarmeed. See tund saabus; 1944. aasta sügisel purustasid Leningradi ja 3. Balti rinde väed, kelle koosseisu kuulusid ka Punaarmee eesti ja läti väekoondised, saksa armeegruppeeringu Baltimail ja vabastasid Eesti ning Läti fašistlikust ikkest. Punased lipud tõusid uuesti — ja igaveseks — Tallinna lossi auväärsete tor-nide ja Riia vanaaegsete tänavate kohale.

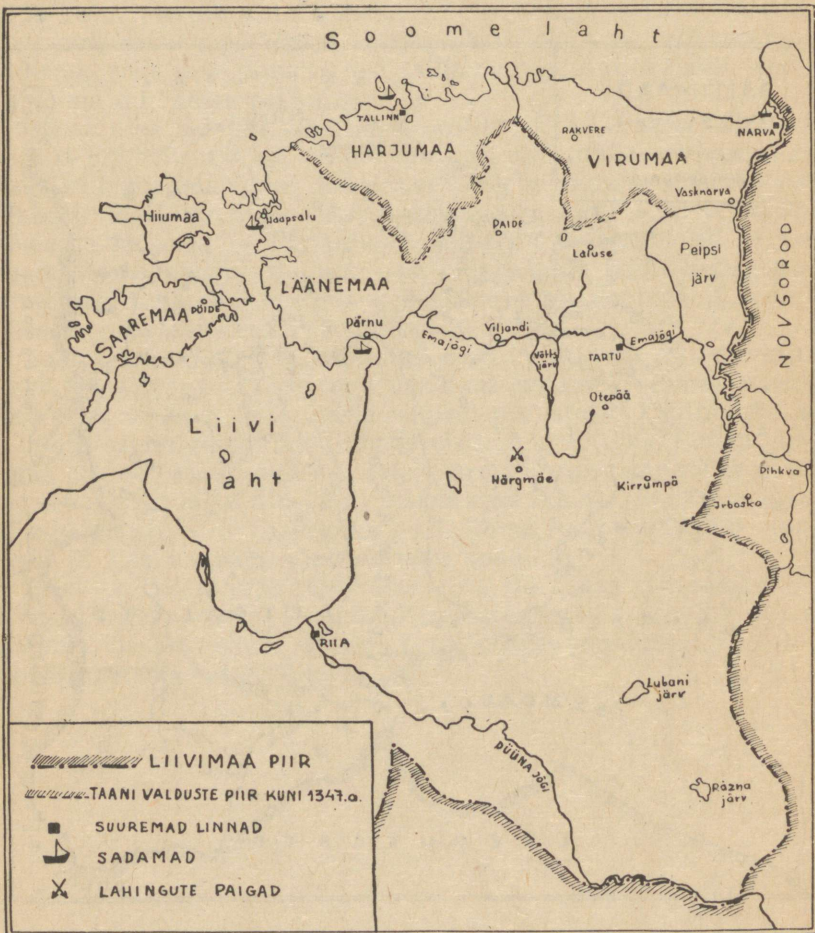
Eesti ja läti rahvas ravib haavu, mida saksa okupandid on lõonud nende maale, ja ulatuslikult arendades oma rikkalikke loovaid jõude läheb suure vene rahva vennalikul toetusel edasi uue elu ülesehitamise teel.

BALTIMAAD

IX-XIII SAJANDIL

--- RAHVASTE JA
HÕIMUDE PIIRID.

SISUKORD

1. Venemaa ja Baltimaad IX—XI sajandil	3
2. Venemaa ja Baltimaade vastastikused suhted sakslaste sissetungi eel (XI—XII sajand)	13
3. Baltimaade vallutamine sakslaste poolt ja balti rahvaste ning vene rahva võitlus saksa agressiooni vastu XIII sajandi algul	24
4. Eestlaste suur saksavastane ülestõus aastal 1343	45
5. Liivi sõda	53
6. Baltimaade liitmine Venemaa külge Peeter I poolt	70
7. Lõppsõna	78
Kaardid	85

Vastutav toimetaja J. Saat

Ladumisele antud 29. VI 1946. Trükkimisele antud 24. VII 1946. Paber 56×79 cm ¹/₁₆. Trükiarv 7200. Trükitähti trükipoognas 39 2^o9. Trükipoognaid 5,5. Arvutuspoognaid 5,13. MB-03896. Tellimise nr. 1115. Graafikatööstus „Oktoober“, Tallinn, Tartu mnt. 49.

И. Шаскольский. Исторические связи русского народа с народами Прибалтики. На эстонском языке.